

החרדים בחברה הישראלית

תמונת מצב, 2014

(מהדורה שנייה)

ד"ר ראובן גל

פברואר 2015

אודות מוסד שמואל נאמן

מוסד שמואל נאמן הוקם בטכניון בשנת 1978 ביוזמת מר שמואל (סם) נאמן והוא פועל להטמעת חזונו לקידומה המדעי-טכנולוגי, כלכלי וחברתי של מדינת ישראל.

מוסד שמואל נאמן הוא מכון מחקר המתמקד בהתוויות מדיניות לאומית בנושאי מדע וטכנולוגיה, תעשייה, חינוך והשכלה גבוהה, תשתיות פיזיות, סביבה ואנרגיה ובנושאים נוספים בעלי חשיבות לחוסנה הלאומי של ישראל בהם המוסד תורם תרומה ייחודית. במוסד מבוצעים מחקרי מדיניות וסקירות, שמסקנותיהם והמלצותיהם משמשים את מקבלי החלטות במשק על רבדיו השונים. מחקרי המדיניות נעשים בידי צוותים נבחרים מהאקדמיה, מהטכניון ומוסדות אחרים ומהתעשייה. לצוותים נבחרים האנשים המתאימים, בעלי כישורים והישגים מוכרים במקצועם. במקרים רבים העבודה נעשית תוך שיתוף פעולה עם משרדים ממשלתיים ובמקרים אחרים היוזמה באה ממוסד שמואל נאמן וללא שיתוף ישיר של משרד ממשלתי. בנושאי התוויות מדיניות לאומית שעניינה מדע, טכנולוגיה והשכלה גבוהה נחשב מוסד שמואל נאמן כמוסד למחקרי מדיניות המוביל בישראל.

עד כה ביצע מוסד שמואל נאמן מאות מחקרי מדיניות וסקירות המשמשים מקבלי החלטות ואנשי מקצוע במשק ובממשל. סקירת הפרויקטים השונים שבוצעו במוסד מוצגת באתר האינטרנט של המוסד. בנוסף מוסד שמואל נאמן מסייע בפרויקטים לאומיים דוגמת המאגדים של משרד התמי"ס - מגנ"ט בתחומים: ננוטכנולוגיות, תקשורת, אופטיקה, רפואה, כימיה, אנרגיה, איכות סביבה ופרויקטים אחרים בעלי חשיבות חברתית לאומית. מוסד שמואל נאמן מארגן גם ימי עיון מקיפים בתחומי העניין אותם הוא מוביל.

יו"ר מוסד שמואל נאמן הוא פרופ' **זאב תדמור** וכמנכ"ל מכהן פרופ' **עמרי רנד**.

כתובת המוסד :

מוסד שמואל נאמן, קריית הטכניון, חיפה 32000

טלפון : 04-8292329, פקס : 04-8231889

כתובת דוא"ל : info@neaman.org.il

כתובת אתר האינטרנט : www.neaman.org.il

החרדים בחברה הישראלית:

תמונת מצב, 2014

(מהדורה שנייה)

ד"ר ראובן גל

ראש פרויקט 'שילוב חרדים'

מוסד שמואל נאמן למחקר מדיניות לאומית

פברואר 2015

אין לשכפל כל חלק מדו"ח זה ללא רשות מראש ובכתב ממוסד שמואל נאמן מלבד לצורך ציטוט של קטעים קצרים במאמרי סקירה ופרסומים דומים תוך ציון מפורש של המקור.

הדעות והמסקנות המובאות בפרסום זה הן על דעת המחברים ואינן משקפות בהכרח את דעת מוסד שמואל נאמן.

הערה לגבי המהדורה השנייה

פרסומו של דו"ח מצב זה עורר עניין רב והוליד תגובות רבות מאת קוראיו, חלקן כאלו שראויות להכלל בדו"ח מעודכן. בנוסף על כך, התווספו בשבועות האחרונים של 2014 נתונים שונים הקשורים למצב האוכלוסיה החרדית בישראל, שיש בהם כדי לעדכן עוד יותר את 'תמונת המצב' לשנת 2014. צירופן של שתי עובדות אלו -- בתוספת העובדה שכל עותקי המהדורה הראשונה (המודפסים) אזלו במהירות -- הביאו להחלטה להפיק מהדורה שנייה, מעודכנת, של דו"ח זה.

המהדורה הנוכחית איננה שונה בעיקרה מהדו"ח הראשוני, להוציא מספר עידכונים והדגשים המפוזרים לאורך הדו"ח כולו. אני מבקש לנצל הזדמנות זו כדי להודות לכל המגיבים שתרמו בהערותיהם לשיפור ועידכון הדו"ח הזה.

קריאה מהנה,

ד"ר ראובן גל

ראש פרויקט 'שילוב חרדים'.

הקדמה

שרשי 'תמונת המצב' המפורטת ומאירת העיניים המוצגת בחוברת זאת נעוצים במחקר מדיניות לאומית תחת הכותרת "ישראל 2028: חזון ואסטרטגיה כלכלית-חברתית בעולם גלובלי", שמוסד נאמן ביצע ביחד עם נציבות ארה"ב-ישראל למדע וטכנולוגיה. העבודה, בראשות אלי הורביץ ז"ל ובהובלת דויד ברודט, הציבה לה כמטרה להכפיל את התמ"ג לנפש במהלך 20 שנה, תוך הקטנת הפערים בחברה הישראלית. המחקר, שהושלם ב-2008 והוגש לממשלה, הצביע על מספר מחסומים מרכזיים להשגת המטרה הזאת ובראשם ההשתתפות הנמוכה של גברים חרדים בכוח העבודה. לפיכך, השקנו ב-2010 פרויקט חדש -- "שילוב חרדים" -- כדי לבחון ולהמליץ על דרכים כיצד ניתן להגביר את השתתפותם במשק ובכוח העבודה. להובלת הפרויקט פנינו לדר' ראובן גל, לשעבר הפסיכולוג הראשי של צה"ל, שבאותו זמן עמד בראש מנהלת השרות האזרחי-לאומי במשרד ראש הממשלה, שהוא היה מקימה. לשמחתנו הוא נענה להזמנה שלנו ובחמש השנים האחרונות גיבש צוות עבודה במוסד נאמן שהפיק עשרות ניתוחים על היבטים שונים של הבעיה אשר השפיעו עמוקות על המדיניות הלאומית. דר' גל מוזמן תכופות לוועדות הכנסת, לפגישות עם פקידי ממשלה בכירים ולפורומים חשובים אחרים כאחד המומחים הבולטים בנושא. במקביל למחקר המדיניות, דר' גל פיתח מערכת קשרים עם נציגי הציבור החרדי ועם רבנים מובילים של הקהילה החרדית, שמאפשרת לו לראות ולהבין את שני הצדדים של המטבע.

בחוברת המוצגת כאן, "החרדים בחברה הישראלית: תמונת מצב 2014", דר' גל ריכז את הנתונים הבסיסיים – המעודכנים ביותר לעת הזו -- על החברה החרדית הרלוונטיים לנושא, את עיקרי תובנותיו שצבר במהלך השנים שהקדיש לנושא, ומבט מפוקח לעתיד. חוברת זאת היא קריאת חובה לכל מי שעוסק בנושא זה או רוצה ללמוד עליו.

זאב תדמור, יו"ר מוסד נאמן למחקר מדיניות לאומית, ונשיא הטכניון לשעבר.

תוכן עניינים :

1. הגדרה ואיפיונים עמ' 1
2. דמוגרפיה ורמת חיים עמ' 3
3. כלכלת המשק החרדי -- החידה הגדולה עמ' 6
4. פיזור גיאוגרפי עמ' 9
5. תהליכי שינוי בחברה החרדית עמ' 11
6. תפקיד הנשים בתהליכי השינוי בחברה החרדית עמ' 20
7. מדיניות הממשלה בנושא הציבור החרדי עמ' 24
8. מבט לעתיד עמ' 29
9. במקום סיכום עמ' 32
10. מקורות עמ' 33

החרדים בחברה הישראלית.

נושא האוכלוסיה החרדית ו'חיבורה' לחברה הישראלית הרחבה הפך להיות באחרונה מהנושאים המדוברים ביותר – בתקשורת, במסדרונות הכנסת, במשרדי הממשלה, באקדמיה, בצה"ל, בשיח הציבורי – היכן לא? שאלה מעניינת כשלעצמה היא מדוע עלה הנושא בעוצמה כזו על סדר היום דווקא בעשור האחרון – ולכך יש גם תשובות ברורות, שתבואנה בהמשך. אך מטרת מסמך זה היא לתת **תמונה תמציתית ומרוכזת** על הנושא, להצביע על **משמעויות עיקריות** ולהציע **כיווני פעולה אפשריים**.

1. הגדרה ואיפיונים

חשיבות ההגדרה של המושג 'חרדים' איננה רק תיאורטית, או אקדמית. במציאות הישראלית, בה השתייכות לאוכלוסייה החרדית כרוכה גם במשמעויות שלטוניות (גיוס לצה"ל), ביורוקרטיות (תמיכות לאברכים), מוסדיות (מוסדות חינוך חרדיים) פוליטיות (מפלגות, קואליציות מוניציפליות) וחברתיות ('חרדים מודרנים')? -- ההגדרה 'מיהו חרדי' הינה בעלת חשיבות מעשית.

מקור הכינוי "חרדים" הוא בספר ישעיהו ס"ו, פס' ה': "שמעו דבר ה', החרדים אל דברו...". ממקור זה נגזרת משמעותו, המבטאת את החרדה למילוי מצוות האל, באמצעות קיום ההלכה היהודית, על כל פרטיה ודקדוקיה. היהדות החרדית נקראת לעתים גם יהדות רבנית, יהדות אורתודוכסית ובאנגלית – Ultra-Orthodox Judaism. סקירות רחבות ומפורטות על היהדות החרדית ניתן למצוא בגוגל¹, או באתר 'אנשים ישראל'².

כאמור, להגדרת 'חרדים' – כיחידים ונקבוצות – יש חשיבות רבה. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס), שהינה המקור העיקרי לנתונים דמוגרפיים ואחרים, מציעה **ארבע שיטות שונות לאומדן** גודלה של האוכלוסיה החרדית בישראל:

- א. זיהוי לפי תפרוסת גיאוגרפית של האוכלוסייה החרדית המבוססת על דפוס ההצבעה למפלגות חרדיות.
- ב. זיהוי לפי סוג בית ספר אחרון בסקר כוח אדם, או בסקרי משקי בית אחרים, כאשר אחת האופנויות האפשריות היא "ישיבה גדולה".
- ג. זיהוי לפי הגדרה עצמית בסקר החברתי, הגדרה סובייקטיבית של רמת דתיות, כאשר אחת האופנויות היא "חרדי".
- ד. זיהוי לפי סוג פיקוח של מוסדות הלימוד בקבצים מנהליים של מוסדות בפיקוח חרדי/עצמאי.

¹ עייע 'יהדות חרדית' בגוגל:

http://he.wikipedia.org/wiki/%D7%99%D7%94%D7%93%D7%95%D7%AA_%D7%97%D7%A8%D7%93%D7%99%D7%AA#D7.A4.D7.9C.D7.92.D7.99.D7.9D_.D7.A2.D7.99.D7.A7.D7.A8.D7.99.D7.99.D7.9D_.D7.91.D7.A6.D7.99.D7.91.D7.95.D7.A8_.D7.94.D7.97.D7.A8.D7.93.D7.99

² למשל בערך זיהוי, גבולות וממדי האוכלוסיה החרדית,

<http://www.peopleil.org/details.aspx?itemID=7726&searchMode=0&index=2>

ללא קשר לשיטות האומדן השונות, האוכלוסייה החרדית בישראל, כידוע היטב, אינה עשויה מקשה אחת והיא מורכבת מקבוצות וזרמים שונים ומגוונים. שלושת הזרמים המרכזיים הם: ספרדים, חסידיים וליטאים. אין נתונים מדוייקים באשר לגודלם של שלושת הקבוצות הללו, ואולם נהוג לומר כי מדובר בחלוקה שווה, פחות או יותר. בנוסף לשלוש האלו, קיימים עוד מספר פלגים, או קבוצות קטנות הרבה יותר. בין אלו ניתן לציין את קהילת חב"ד, קהילות החוזרים בתשובה, העדה החרדית ונטורי קרתא. כמו כן יש כיום שימוש מתפתח בכינויים לזרמים חדשים יחסית, כמו 'חרדים לאומיים' (חרד"לים), 'חרדים מודרניים', ואף 'חרדים שלא משתייכים לשום זרם'³.

משמעויות עיקריות: אין להתייחס אל הציבור החרדי כמקשה אחת. בהיבטים מסויימים, ההבדלים והניגודים ביניהם גדולים ביותר, הן במרכיבי אורחות חיים והן בגוונים של השקפת עולם. בחיפוש אחר דרכי פעולה שונים, יש לבחון תמיד את התאמתם לקבוצות השונות.

על אף ההבדלים בין הקבוצות והפלגים הללו, ישנם מאפיינים משותפים לכל הציבור החרדי בכללו. תקצר כאן היריעה מלתאר בפרוטרוט את כל קוי המתאר האלו, ואולם ניתן להצביע על **10 המאפיינים המרכזיים** של החברה החרדית בכללה:

- **אמונה יהודית-דתית טוטלית.**
- **הקפדה קיצונית על מצוות היהדות ופירושן לחומרה.**
- **פיקוח חברתי מקיף על כל אורחות החיים.**
- **לימוד התורה כערך עליון** (עבור הגברים; הנשים – תומכות).
- **כפיפות מוחלטת למרותו של האדמו"ר ו"הגדול בתורה"** ולסמכותם המלאה של הרבנים.
- **תפיסת-עולם שמרנית ופוריטנית** ("תרבות נגד" כלפי הסובבים אותה).
- **אמונה בביאת המשיח ודחיית החזון הציוני** (למעט חב"ד ובמידה מסוימת גם ש"ס).
- **הסתגרות קהילתית** (רוחנית ופיזית).
- **היצמדות מוחלטת למוסדות החינוך היחודיים של הקהילה** (חלקם – היכוללים – לכל החיים).
- **מאפיינים חזותיים** (לבוש, פאות לגברים, כיסוי ראש/פאה לנשים).

משמעויות עיקריות: חלק גדול מהציבור החילוני – כולל מקבלי החלטות בדרג הממשלתי (או המחוקק, או הבג"צ...) אינם מבינים לעומק את מלוא משמעות המאפיינים האלו. לא מבינים, למשל, שהערך של **לימוד התורה כערך עליון** אינו נושא לבחירה, העדפה, או התעניינות אישית – כי אם אקסיומה, "עיקרון מובן מאליו", שאינו מצריך הוכחה; הנחה בסיסית, "נקודת מוצא". כך גם לגבי מאפיינים אחרים של העולם החרדי.

³ חיים זיכרמן ולי כהנר, חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל. המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2012.

כיווני פעולה אפשריים: יש להשקיע מאמץ בשבירת סטראוטיפים ודעות קדומות, בהנחלת מידע והבנה אמיתית למאפייני הציבור החרדי וצרכיו.

2. דמוגרפיה ורמת חיים

בסוף שנת 2010, מנתה האוכלוסייה החרדית כ-833,500 חרדים; באותה שנה הם היוו 10.8% מכלל אוכלוסיית המדינה (7.7 מיליון), או 13.6% מסה"כ היהודים במדינת ישראל (6.13 מיליון).⁴ מעקב אחר הגידול באוכלוסיית החרדים על פני כמה עשורים מצביע על **שיעור גידול** שנע בין ארבעה לשבעה אחוזים בשנה. פירוש הדבר **שהאוכלוסייה החרדית מכפילה את עצמה כל 10 עד 16 שנה**. עפ"י דו"ח "ישראל 2028"⁵, אם המגמות הדמוגרפיות הקיימות לא ישתנו באופן דרסטי - החרדים יהיו ב-2028 יותר מחמישית מהאוכלוסייה היהודית בישראל. שיעור התלמידים החרדים שיכנסו לכתה א' באותה שנה יגיע לכדי 40%. עפ"י הערכת דמוגרפים⁶, עד שנת 2059, תגיע אוכלוסיית החרדים בישראל ל-4.15 מיליון נפש (במתווה הבינוני), ותהווה 34.6% מכלל היהודים בישראל (26.6% מכלל האוכלוסייה בישראל). מספר החרדים הצעירים (0-19) באותה שנה יגיע קרוב לשוויון (49%) עם מספרם של היהודים ואחרים באותה קבוצת גיל.

המפתח העיקרי להבנת המגמות הדמוגרפיות בקשר לאוכלוסייה החרדית הוא **שיעור הפרייון**. הממוצע של נשים חרדיות עמד ב-2009 על 6.5 -- בהשוואה ל-2.9 בכלל האוכלוסייה היהודית (2.1% באוכלוסייה יהודית חילונית). בשנים עברו הוא אף היה גבוה יותר והגיע ל-7.62 (!)⁸. בדיקה של הלמ"ס מצביעה על כך שביישובים בהם אוכלוסייה חרדית בלבד שיעורי הפרייון הם הגבוהים ביותר: בית"ר עילית (8.8), מודיעין עילית (8.2), אלעד (7.6).

הציבור החרדי הוא עני ברובו. השילוב של תעסוקה נמוכה ומספר נפשות גבוה למשפחה הוא 'מתכון בטוח' לרמת חיים נמוכה מבחינה כלכלית. על פי דו"ח בנק ישראל לשנת 2007, קרוב ל-60% מכלל בתי האב החרדים בישראל היו **מתחת לקו העוני**. ומכיוון אחר -- המגזר החרדי היווה באותה שנה כ-17% מתוך כלל אוכלוסיית העניים בישראל -- יותר מפי שניים משיעורם אז באוכלוסייה. בחמש השנים האחרונות חל

⁴ אליהו בן משה (נובמבר 2011) שינוי במבנה והרכב האוכלוסייה הישראלית לפי מגזר תרבותי-- דתי בעשרים השנים הבאות והשלכותיו על שוק העבודה. למ"ס (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה), מינהל מחקר וכלכלה, עמ' 28.

⁵ ברודט דוד (עורך) "ישראל 2028 - חזון ואסטרטגיה כלכלית-חברתית בעולם גלובלי", 2008.

⁶ אליהו בן משה, שינויים צפויים במבנה והרכב האוכלוסייה הישראלית 2010-2109 - במסגרת פרויקט בחינת האיתנות הפיננסית של המוסד לביטוח לאומי. דצמבר, 2013.

⁷ שיעור הפרייון (Fertility Rate) הוא המדד המבטא את מספר הילדים הממוצע שאישה צפויה ללדת במהלך חייה.

⁸ חליחל, א. פריון של נשים יהודיות ומוסלמיות בישראל לפי מידת הדתיות שלהן בשנים 1997-2009, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2011.

שיפור מה: בשנת 2012 עמד שיעור העוני בקרב חרדים על **46.7%**, אך בשנת 2013 הוא עלה שוב אל מעל למחצית מהאוכלוסייה החרדית ועמד על **52.1%**⁹.

נתון מענין נוסף מצביע על כך שהציבור החרדי מאופיין ברמה מאוד גבוהה של **אָנְדוּגְמִיה**, כלומר נישואין בתוך הקבוצה: **95%** מהחרדים מתחתנים עם בני/בנות זוג מתוך הקהילה החרדית (בהשוואה לכ-60% מהזוגות בכל קבוצות האוכלוסייה, בחלוקה לפי מידת דתיות)¹⁰.

מסמך¹¹ שיצא ב-2009 מטעם המועצה הלאומית לכלכלה במשרד ראש הממשלה, כולל בתוכו את הטבלה המסכמת הבאה:

המגזר החרדי: תכונות דמוגרפיות וכלכליות

המגזר החרדי: תכונות דמוגרפיות וכלכליות	שנת יחוס	האוכלוסייה החרדית	כלל האוכלוסייה היהודית
אחוז גידול שנתי (ילודה והגירה)	2002	7.1%	1.4%
מספר ילדים ממוצע לאישה (שיעור פריון כולל)	2001	7.7	2.6
גילאים 25-29: אחוז הנישואים	2006	93.4%	47.2%
גילאים 25-29: אחוז עם ילדים (בני 0-5)	2006	73.4%	32.7%
שיעור העוני	2006-7	59.1%	14.0%

מקור: ליון, ח. (2009).

כפי שניתן לראות, הפער בין האוכלוסייה החרדית לכלל האוכלוסייה היהודית הוא גדול ביותר, בכל הנוגע לשיעורי פריון ולשיעור העוני (אחוז הנמצאים מתחת לקו העוני).

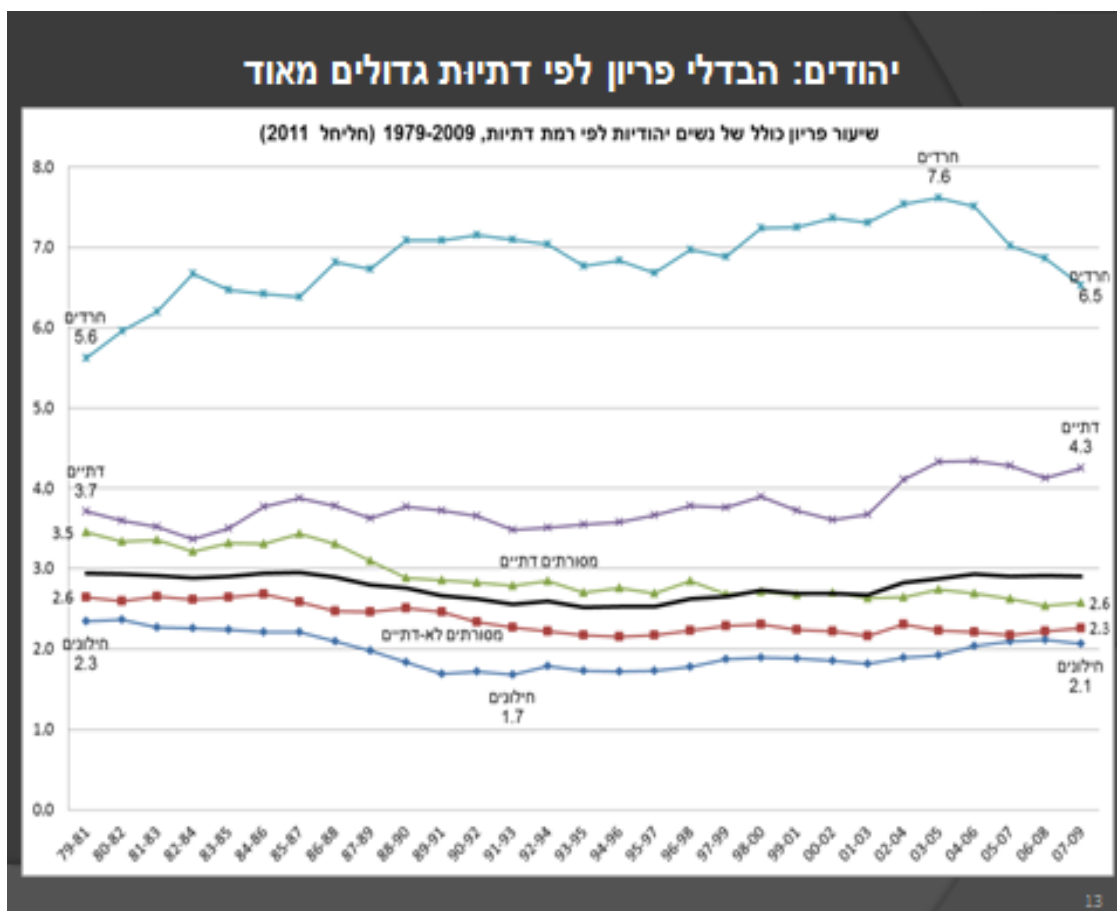
הגרף הרב-שנתי, המוצג להלן, מתמקד במדד **הפריון בלבד**, בהשוואה **לאורך שנים**. הוא מראה באופן מוחשי את הפער הבולט בין האוכלוסייה החרדית לבין כל שאר קבוצות האוכלוסייה (לפי דתיות) בחברה הישראלית.

⁹ קרנית פלוג, "הכלכלה הישראלית: מבט מקרו-כלכלי, חוזקות ואתגרים". המפגש השנתי, בית איזי שפירא. 14.1.2015. http://bshch.blogspot.co.il/2015/01/blog-post_119.html

¹⁰ אליהו בן משה (נובמבר 2011), עמ' 5.

¹¹ חגי ליון, **המגזר החרדי בישראל: העצמה תוך שילוב בתעסוקה**. המועצה הלאומית לכלכלה, משרד רה"מ, ירושלים, מרץ 2009 (עמ' 10).

בולטת לעין הירידה בשיעור הפריון של הנשים החרדיות בין השנים 2003 (אז עמד שיעור הפריון על 7.6) ל-2009 (6.5). זוהי ירידה של 14% וניתן לספק לה מספר הסברים אפשריים¹²: (1) גידול בשיעור החוזרים בתשובה (בעלי מספר ילדים קטן יחסית, אך נכללים בהגדרה); (2) יציאה מוגברת לעבודה,

הנתונים: חליחל 2011¹³

בשנים אלו, של נשים חרדיות; (3) "הגזירות הכלכליות" של מדיניות 'הכלכלה החדשה' שהחלו ב-2003 (בתקופת כהונתו של נתניהו כשר אוצר)¹⁴; (4) ואולי גם ביטוי ראשוני לתחילתם של תהליכי השינוי שעוברת

¹² איליה זטקובצקי, השינויים בפריון הכולל בקרב נשים יהודיות, מוסד שמואל נאמן, אוקטובר 2013.
¹³ אחמד חליחל, פריון של נשים יהודיות ומוסלמיות בישראל לפי מידת הדתיות שלהן בשנים 1997-2009, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2011.
¹⁴ דו"ח בנק ישראל (2008), פרק ח': סוגיות במדיניות הרווחה, מציין במפורש כי "בשנתיים האחרונות הסתמן מפנה באוכלוסייה החרדית: תוכניות מיועדות לעידוד התעסוקה במגזר החרדי יחד עם קיצוץ ניכר בתשלומי ההעברה פעלו להגדלת שיעורי ההשתתפות והתעסוקה בקרבם (בעיקר בקרב הנשים) ותרמו בשנים 2006 ו-2007 לירידה ניכרת של תחולת העוני ושל עוצמתו". (עמ' 301).

החברה החרדית בעשור האחרון (ראו עוד בהמשך). ואולם, משך הזמן הקצר יחסית וטעות הדגימה (הגבוהה יחסית) אינם מאפשרים לטעון בוודאות על שינוי מגמה משמעותי בשיעור הפיריון של הנשים החרדיות.

משמעות עיקריות: במידה ואיפיוני הציבור החרדי בעתיד לא ישתנו באופן משמעותי -- מדינת ישראל צפויה להגיע בתוך כ-4 עשורים לרוב חרדי -- שיהיה עני, לא יצרני ברובו, נשען על תמיכות ממשלתיות ובלתי מעורב בחברה ובכלכלה הישראלית.

כיווני פעולה אפשריים: מדיניות פיסקאלית מכוונת-מטרה יכולה להיות אפקטיבית -- בעיקר אם איננה נתפסת כגזירות "דווקא" המכוונות נגד מגזר מסויים. ועוד: בצד השימוש ב'מקל', חייבת מדיניות זו גם להציג 'גזר' ולהציע תמריצים לשינוי. בכל מקרה, כל מדיניות שתאומץ חייבת להתקבל תוך דיאלוג עם המנהיגות החרדית ולקחת בחשבון תהליכים פנימיים בציבור החרדי.

3. כלכלת המשק החרדי -- החידה הגדולה

אחת החידות המטרידות ביותר אודות החברה החרדית בישראל (בניגוד, אגב, לקהילות חרדיות מקבילות בחו"ל) היא: **איך הם מצליחים להתקיים?** "איך יכול להיות ששיעור השתתפות החרדים בכוח העבודה בישראל מגיע לפחות מ-50% -- ובכל זאת הם מצליחים לשרוד, להתרבות ולכלכל משפחות?"¹⁵ אם, כפי שצינו קודם, כ-60% מבתי האב החרדים הם מתחת לקו העוני -- כיצד הם מצליחים לכלכל משפחה בת 7-10 נפשות? איך הם מצליחים לחתן ואף לרכוש דירות ל-7-8 ילדים? מניין המימון לחגיגות המשפחתיות התכופות, לנסיעות בין קרובי המשפחה, לרכישת ספרי קודש ואפילו למתן צדקה...??

על מנת לפתור את 'החידה' הזו ולענות על השאלות האלו -- יש צורך **בהיכרות מקרוב ו'מבפנים' עם החברה החרדית.** יש להכיר בכך ש"לצד הכלכלה 'הרגילה' במדינת ישראל, קיימת הכלכלה החרדית שהיא מבחינות רבות ישות בפני עצמה. היא מגלגלת מחזור כספי (כמעט רק) משלה, מורכבת (גם) מבעלי מקצוע האופייניים רק לה, מושתתת על אמונות ומוסכמות המייחדות אותה משאר כלכלות העולם... מובנים מסוימים זוהי 'אוטונומיה כלכלית'.¹⁶

אל 'פיתרון החידה' ניתן להגיע באמצעות ארבע תשובות:

א. מקורות הכנסה לאברכים. הרוב הגדול של הגברים החרדים בגילאי העבודה העיקריים (25-54) הינם 'אברכים' – נשואים ובעלי משפחה, המקדישים את עיקר זמנם ללימודי קודש ב'כולל' (ישיבה

¹⁵ דבי קאופמן, "גם החרדים רוצים לצרוך", גלובס, 3.3.2011

¹⁶ חנן אלפר, עוז אלמוג, "יחודיות הכלכלה החרדית", אנשים ישראל – המדריך לחברה הישראלית, 3/30/2008; עודכן ב- 10/28/2010

המיועדת לגברים נשואים). הכנסתם של אברכים אלו מורכבת ממספר מקורות: (1) תמיכה תקציבית לאברכים (מכונה עד היום בשם האנכרוניסטי "תקציב משרד הדתות"), שיכולה לנוע בין 400 ל-700 לחודש. בחודש מאי השנה (2014), פסל בג"ץ את סעיף החוק שהיקנה תמיכה תקציבית זו לאברכים שלומדים בכוללים. ההחלטה תיכנס לתוקף החל מינואר 2015; (2) הבטחת הכנסה – לזכאים לכך עפ"י ההגדרה בחוק; "הקצבה משולמת למי שאין להם הכנסות או שהכנסתם נמוכה, והם מתייצבים בשירות התעסוקה ולא נמצאה להם עבודה, או שנמצאה להם עבודה בשכר נמוך". ההגדרה תופסת לגבי אותם 60% מתוך הציבור החרדי שהינם מתחת לקו העוני, כמוזכר לעיל; (3) קצבת ילדים. זו יכולה לנוע בין 140 ₪ (עבור ילד אחד) ל-840 ₪ (לששה ילדים). מאז אוגוסט 2013 קוצצו קצבאות הילדים באופן ניכר והן אינן עולות, כבעבר, עם מספר הילדים. (4) הנחות שונות. אלה הן הטבות שונות (הנחה בפנימיות לילדים, הנחה בארנונה, הנחה בגן ילדים וכד'), להן זוכות משפחות חרדיות רבות באמצעות הרשות המקומית בה מתגוררים; (5) מלגת 'ראש כולל'. זהו המקור הכספי ה"חשאי" ביותר וגם בעל טווח השונות הגדול ביותר: אלה הם מענקים אישיים המוענקים לאברכים בכוללים שונים בהתאם להצלחת ראש הכולל לגייס כספים מנדבנים ("גברים") בחו"ל וגם בארץ¹⁷. בכוללים 'חזקים' יכולים המענקים האלו להגיע לסכומים העולים בהרבה על התמיכה הממשלתית הניתנת לאברך¹⁸. אברכים יכולים להגדיל את הכנסתם אף יותר, כאשר הם פוקדים גם את ה'כולל ערב' (בין השעות תשע לעשר בערב), או 'כולל בוקר' (קודם תפילת שחרית), ולקבל על כך תוספות כספיות משמעותיות¹⁹. ישנם גם אברכים לא מעטים שנהנים מ"הסכם יששכר זבולון". בהסכם שכזה, האברך יושב ועוסק בתורה, בעוד תומך בעל אמצעים ('מעצנאט') דואג לפרנסתו, תמורת שותפות בזכות לימוד התורה.

ב. עבודה 'בשחור'. הנתונים הרשמיים לגבי שיעור התעסוקה של הציבור החרדי – גברים ונשים כאחד -- אינם כוללים את אלפי החרדים העוסקים בעבודות שונות, אך באופן לא רשמי, תמורת כסף מזומן, ללא קבלות וחשבוניות, מבלי לדווח לרשויות, ומבלי שיופיעו בשום סטטיסטיקה קיימת. למען האמת, אין שום נתון ידוע, אף לא מקורב, לגבי מספר המועסקים 'בשחור', כפי שמכונה התופעה ברחוב החרדי. סוגי התעסוקות הם רבים מספור²⁰: בין **הגברים** החרדים מרובים הם סופרי הסת"ם ומתווכי יבוא העורות המשמשים למזוזות, תפילין וספרי תורה; רבים העוסקים בעבודות תורניות כגון עריכת ספרים, הגהה של ספרי קודש, עיצוב וכד'; מוהלים ושדכנים; מספקי שירותי 'קייטרינג' ושירותי חגיגות אחרים (נגנים, זמרים, צלמים וכד'); עובדי ניקיון, מתקיני מזגנים, אינסטלטורים ושיפוצניקים; בלנים ועובדי תחזוקה במקוואות; קברנים ומתחזקי בתי עלמין; עוזרים מסוגים שונים

¹⁷ ואולם ערוצי תמיכה אלו מועדים לקשיים מפעם לפעם. ראה, למשל:

<http://rotter.name/kolot/prime/49775.php>

¹⁸ בכוללים נחשבים יש אברכים שמקבלים 2,000 דולר בחודש (מידע אישי של המחבר).

¹⁹ אלפר ואלמוג, שם.

²⁰ אלפר ואלמוג, שם.

בישיבות וב'חידושים'; ועוד עיסוקים הקשורים בחגים (מצות לפסח, תחפושות לפורים וכד'). אצל הנשים קיימות תעסוקות נוספות: מטפלות, עוזרות מורות וגנות, שמרטפיות; עסקי מכירות 'ביתיות' – מבגדים ועד תבשילים ביתיים וקונדיטוריה ביתית; פאניות וכל הכרוך בתעשיית פאות נכריות; איפור, קוסמטיקה ומניקור; קלדנות ו'מילוי טפסים'; שזירת פרחים; ועוד ועוד... ברוב המקרים, גובה ההכנסה מעיסוקים אלו הוא נמוך יחסית. יש להדגיש כי יתכן שבמקרים מסויימים, חלק מבעלי העיסוקים האלה – גברים ונשים, כאחד -- הינם בעלי משרות רשמיות, בעיקר במסגרת רשויות מקומיות או מוסדות חינוך. אולם אלה הם היוצאים מן הכלל ולרוב הכיסוי הרשמי, גם כשישנו, איננו מקיף את כל מרחב העיסוק.

ג. גמ"חים. במגזר החרדי פועלים אלפי גמ"חים (גמ"ח – ראשי תיבות "גמילות חסדים"). רוב הגמ"חים פועלים כמרכזי השאלה של חפצים שונים ומצרכים, ללא תמורה. קיימים גמ"חים לרהיטים, לבגדים, לחפצי תינוקות, לתרופות – באחת, לכל המצרכים הדרושים בחיי יום יום למשפחה מרובת ילדים ושניתן למצוא אותם במשפחות מרובות ילדים אחרות. גם בתחום המזון פועל עיקרון הגמ"ח בחברה החרדית, בדמות מרכזי אספקת מוצרי מזון ואף אוכל מוכן, ללא תשלום²¹. ואולם הגמ"חים החשובים ביותר הם אלו העוסקים בכסף. הרעיון העומד ביסוד פעילות הגמ"ח הוא שמול ההזדקקות של האחד לכסף – זוהי הזדמנות לאחר לקיים מעשה צדקה של נתינת כסף. העברת הכספים בגמ"חים הינה, במקרים רבים, ללא רבית וללא התחייבות מראש למועד פרעון. גמ"ח סטנדרטי מלווה בין \$100 ל-\$10,000, ללא ריבית. התנאי היחיד הוא חתימת שני ערבים לפחות על השטר²². מנגנון הגמ"חים מאפשר, כמובן, משיכת הלוואות ללא הגבלה פורמאלית. ואכן, בקהילות חרדיות מסויימות נפוצה התופעה של "גלגול" כספים, באופן שבו על מנת לפרוע חוב בגמ"ח אחד לוקח בעל החוב הלוואה בגמ"ח שני וכך הלאה... יש לציין, עם זאת, שבשנים האחרונות הצטמצמה במידת מה פעילות הגמ"חים, בין השאר בגלל הדלדלות המקורות הכספיים הן בארץ והן אלו המגיעים מחו"ל.

ד. שילומים. זהו סעיף ב'פתרון החידה' שכבר כמעט ואיננו תקף כיום. ההחלטה אליה הגיעה ממשלת ישראל בשנות ה-50, על הסכם השילומים עם גרמניה, כללה בהמשכה גם מתן פיצויים אישיים לניצולי השואה. בקרב הציבור החרדי (האשכנזי בעיקר) נימנו אלפי משפחות על זכאי הפיצויים הללו. באותן שנים, כספים אלו היו במקרים רבים המקור הכספי העיקרי שאיפשר להורים חרדיים להשיא את ילדיהם ואף לדאוג להם לדירה צנועה לאחר חתונתם. במשך כמה עשורים 'נהנו' צעירי הקהילות החרדיות – בעיקר החסידים והליטאים -- מתמיכה כלכלית מצד הוריהם, על בסיס כספי הפיצויים שהגיעו מגרמניה. לא עוד: דור ניצולי השואה הולך ונעלם ואיתם המקור הכספי החיוני.

²¹ האירגון המוכר ביותר בתחום זה הוא "מאיר פנים", המספק מענה לצרכים שונים, לא רק מזון, לאוכלוסיות נזקקות, לא רק לחרדים. ראה: http://he.wikipedia.org/wiki/%D7%9E%D7%90%D7%99%D7%A8_%D7%A4%D7%A0%D7%99%D7%9D

²² אלפר ואלמוג, שם.

כידוע, צאצאיהם של ניצולי השואה כבר אינם זכאים לפיצויים ממשלת גרמניה -- והם כיום דור ההורים (והסבים...) שצריכים לדאוג לילדיהם. המקור החשוב הזה, ששימש עשרות שנים את הציבור החרדי, כמעט והתייבש לחלוטין.

זהו, אם כן, 'פיתרון החידה' של הכלכלה החרדית. בצד השיעור הנמוך של המועסקים רשמית (כ-45% בקרב הגברים החרדים וכ-55% בקרב הנשים), קיימים, כך מסתבר, מקורות הכנסה (או משאבי קיום) נוספים -- החל מעבודה 'בשחור', דרך כספי השילומים מאז שנות ה-50, ועד למשאבי ה'הון החברתי' (Social Capital)²³ -- הגמ"חים, תרבות הצדקה והעזרה ההדדית, בתי התמחווי -- שמהווים פיצוי אפקטיבי משמעותי לרמת החיים הנמוכה, ככלל, של האוכלוסייה החרדית בישראל.

משמעויות עיקריות: לאוכלוסייה החרדית יש פן גלוי, כזה שמוכר לציבור ולמוסדות המדינה; ובמקביל יש לה גם פן אחר, רחוק וחבוי מעיני הציבור החילוני, כזה שיש לו משמעויות חברתיות וכלכליות מובהקות. הפן החבוי הזה הוא ש'מחזיק' במידה רבה את האוכלוסייה החרדית הענייה, אך למדינה ומוסדותיה (רשות המיסים, שירות התעסוקה, ביטוח לאומי, הבנקאות הקונבנציונאלית וכד') אין כל חלק בה.

כיווני פעולה אפשריים: בהיבט זה של החברה החרדית יש לנהוג בזהירות רבה. מנקודת ראות של משילות וממשל תקין, על המדינה לדאוג לביטול הסטנדרט הכפול הזה. ואולם מבחינה חברתית/תרבותית/מוסרית -- זוהי בבת עינה של החברה החרדית ואסור לדרוס אותה ברגל גסה. הטיפול בנושא זה חייב להיעשות באופן מושכל, זהיר ומקצועי.

4. פיזור גיאוגרפי

האוכלוסייה החרדית נוטה להתגורר בקהילות נבדלות, סגורות והומוגניות. עד תחילת שנות ה-90 היה עיקר ריכוז האוכלוסייה החרדית בשתי ערים – **ירושלים ובני ברק**. בירושלים התרכזה האוכלוסייה הזו בעיקר בשכונות מאה שערים, בתי אונגרין, גאולה, כרם אברהם ועוד. בני ברק הייתה ברובה עיר חרדית, מאחר ומאז שנות הששים עזבו אותה רוב תושביה החילוניים.

החל משנות התשעים החלה 'הגירה' של משפחות חרדיות למרכזים עירוניים חדשים. עיקר השינוי היה עם הקמתן של שלושת הערים החרדיות – **ביתר-עלית** (1988), **מודיעין-עלית** (1990) ו**אלעד** (1998). שלושת היישובים הללו התפתחו במהירות רבה, תוך שמירה על צביון אוכלוסיית-חרדי מובהק (אם כי, תוך שילוב כמעט מייצג של שלושת הקבוצות העיקריות – חסידים, ליטאים וספרדים). בתוך כשני עשורים, עד שנת 2012, הגיעו ערים אלו לסדרי גודל מרשימים ביותר: מודיעין-עלית -- 55,000 תושבים; ביתר-עלית --

²³ Social Capital -- 'הון חברתי' -- מוגדר כ"איפיונים של אירגון חברתי - כגון אמון הדדי, נורמות, רשתיות (networks) -- שיכולים לשפר את תפקוד הקהילה ע"י זרוז ואיפשור של פעילות שיתוף הדדי" -- (Putnam, 1993; p.167). וראה גם דוגמא המתייחסת ישירות לקהילה חרדית בירושלים -- James Coleman, 1990, עמ' 303. [ראה פירוט המקורות בעמ' 39].

42,500; אלעד -- 41,400. שיעור הגידול השנתי שלהן -- הן על בסיס ריבוי טבעי והן ע"י הגירה פיזית -- הוא בין 5 ל-7 אחוז בשנה.²⁴

כאמור, חלק מתהליך ה'הגירה' של האוכלוסייה החרדית מופנה גם לכיוון ערים מעורבות. הערים הבולטות כאן במיוחד הן בית שמש, אשדוד, נתניה והמועצות המקומיות רכסים וזיכרון יעקב. בנוסף, קיימים ריכוזי קהילות חרדיות במושבים **בית חלקיה, יסודות, מתתיהו, קוממיות, תפרח**; וביישובים קהילתיים, כגון **קריית יערים ואסף**.²⁵

ואולם, גם כיום ירושלים הינה, עדיין, בעלת ריכוז האוכלוסייה החרדית הגדול ביותר: מספרם מגיע לכ- 143,000 והם מהווים 29% מקרב האוכלוסייה היהודית בירושלים (בתל אביב למשל, שיעורם עומד על 2-3% ובאשדוד -- 10%).²⁶

משמעויות עיקריות: בשני העשורים האחרונים חל שינוי דרמטי בדפוס המגורים והפיזור הגיאוגרפי של האוכלוסייה החרדית. מריכוז עיקרי בשתי ערים -- התפתחה תנועת מעבר מאסיבית לערים חדשות ומעורבות.

כיווני פעולה אפשריים: התייחסות לציבור החרדי כאל **אוכלוסייה בהגירה** – מאפשרת נקיטת מדיניות ממשלתית מהסוג שנקטו ממשלות ישראל במהלך העשור (1990-2000) של קליטת העלייה הגדולה ממדינות ברה"מ-לשעבר. זאת, על אף ההבדל המשמעותי בין אוכלוסיית העולים (שרצתה להקלט) לבין אוכלוסיית החרדים (שרוצה להתבדל) (ראה מסמך 'מודל ההגירה', מוסד שמואל נאמן, 2011).²⁷

²⁴ הנתונים לקוחים מערכי ויקיפדיה של הערים המדוברות.

²⁵ במקרים רבים מתבצע תהליך ה'הגירה' באופן קולקטיבי: כך למשל קבוצת משפחות מקהילת גור יזמה רכישת דירות **בערד** באופן מקובץ, באמצעות ועדת דיור, כדי למנוע עליית מחירים עקב העלייה בביקוש. כך נעשה גם **בנצרת עילית** וב**טבריה** ע"י חסידות קרלין וצאנז וישנן דוגמאות נוספות.

²⁶ נתוני מכון ירושלים לחקר ישראל, לרגל יום ירושלים תשע"א, 2011. [להורדת ההודעה](#).

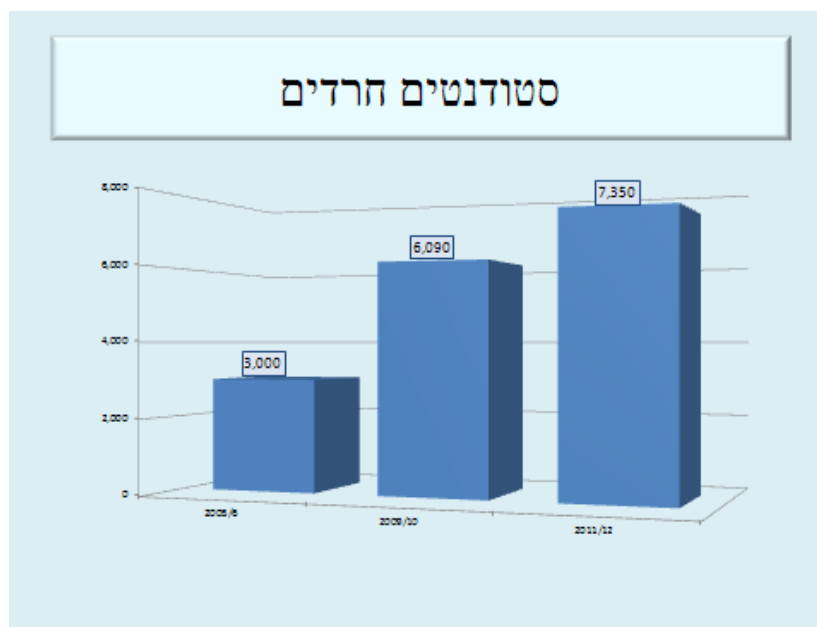
²⁷ ראובן גל, **תכנית אסטרטגית לשילוב האוכלוסייה החרדית בכלכלת ישראל: "מודל ההגירה"**. מוסד שמואל נאמן, הטכניון, אוקט' 2011.

5. תהליכי שינוי בחברה החרדית

הציבור החרדי עובר מהפך – אם לא מהפכה של ממש – בעשור האחרון. הדבר מתבטא במספר הסטודנטים החרדים הלומדים באוניברסיטאות ובמכללות, בשיעורי התעסוקה של גברים ונשים מתוך המגזר, ואפילו במספרי המתגייסים לצה"ל ולשירות אזרחי (על אף הירידה הזמנית בעקבות החקיקה החדשה). על השינוי בדפוסי הדיור וריכוזי מגורים כבר עמדנו לעיל. אך מעל לכל, השינוי העיקרי הוא בהתרחבות חסרת תקדים של בעלי דעות בציבור החרדי הרואים בהשתלבות בחברה הישראלית – תוך שימור זהותם החרדית – הכרח בלי יגונה.

א. הביטוי הבולט ביותר לשינוי בחברה החרדית הוא בפתיחות שנוצרה ביחס ללימודים אקדמאיים. כבר בשנת 2006, בסקר שערך משרד הכלכלה (ופורסם ב- 2008), נמצא כי קרוב ל-90% מן הגברים החרדים היו מעוניינים לרכוש השכלה אקדמית או מקצועית! מבין המעוניינים בהשכלה אקדמית, כ-23% הביעו עניין בלימודי הנדסה ומחשבים.²⁸

המצב בפועל איננו פחות מרשים: כפי שניתן לראות בתרשים שלהלן, בתוך שש שנים, אוכלוסיית הסטודנטים החרדים בישראל הכפילה את עצמה -- מכ-3000 בשנת הלימודים תשס"ו, היא הגיעה בשנת הלימודים תשע"ב (2011-2012) להיקף של כ-7,350 סטודנטים.²⁹

²⁸ אסף מלחי, בצלאל כהן ורון קאופמן, חרדים לעתידם: עמדות וחסמים ביחס ללימודים גבוהים במגזר החרדי, מכון ירושלים לחקר ישראל ומשרד הכלכלה, 2008.

²⁹ איליה זטקובצקי, ראובן גל, הדרך לשילוב. נייר מדיניות לעידוד השתלבות האוכלוסייה החרדית בשוק העבודה, מוסד שמואל נאמן, מרץ 2012.

עפ"י דו"ח בנק ישראל, מעל 90% מהסטודנטים החרדיים האלו לומדים מקצועות עם זיקה חזקה לשוק העבודה³⁰. דו"ח עדכני של מוסד נאמן, העריך את הפוטנציאל המידי ללימודים אקדמיים מתוך הציבור החרדי בכ- 3,000 סטודנטים נוספים³¹. דו"ח "תמונת מצב המדינה" של מרכז טאוב מראה כי השכלה גבוהה אכן מעלה באופן משמעותי את הסבירות של החרדי להיות מועסק: בקרב הגברים החרדים העובדים, שיעור בעלי תואר אקדמי (71%) הוא יותר מכפליים מחסרי תואר כזה (34%). בקרב הנשים החרדיות הפער פחות קיצוני (76%-ו-50%, בהתאמה), אך גם הוא ברור³².

בצד השינויים הללו בתחום הלימודים האקדמיים, מתחולל גם תהליך 'שקט' במוסדות החינוך החרדיים עצמם: בשנים האחרונות התגברו הקולות הקוראים לפתיחת מערכת חינוך חרדית-ממלכתית ולמעשה תכנית זו נכללה בסדר היום של שר החינוך האחרון, שי פירון³³. במקביל, מוקמות לאחרונה, ע"י יזמים חרדיים, ישיבות חרדיות המשלבות לימודי תורה לצד לימודי ליבה והכשרה מקצועית³⁴.

ב. שיעור התעסוקה של הגברים החרדים נמצא בעלייה מתמדת בעשור האחרון. כפי שניתן לראות בגרפים שלהלן, שיעור התעסוקה של הגברים החרדים בגילאי העבודה העיקריים (25-54) עלה ב-25% בעשור של 2002-2011 והגיע לכ-46% מהגברים. בקרב נשים חרדיות, שם גם כך שיעור התעסוקה בשנים האחרונות חצה את רף ה-50%, שיעור התעסוקה בעשור האחרון בגילאי העבודה העיקריים עלה ב-14%³⁵. אלה הם שיעורי עליה חסרי תקדים; באוכלוסייה הכללית שיעור התעסוקה בתקופה המקבילה עלה ב-3% בלבד.

³⁰ בנק ישראל, הודעה לעיתונות – בנק ישראל מפרסם קטע נוסף מתוך דו"ח בנק ישראל שיפורסם ב-30 למרץ 2011: השכלה ותעסוקה באוכלוסייה החרדית. 27 מרץ, 2011.

³¹ זטקובצקי איליה, פוטנציאל חרדים לאוניברסיטאות. מוסד שמואל נאמן, ינואר 2013.

³² דן בן-דוד, "תמונת מצב המדינה", מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, מאי 2014.

³³ חן פונדק, "פירון יקים תשתית למערכת חינוך ממלכתית-חרדית" כלכליסט, 16.5.2013.

³⁴ ראו, כדוגמא מרשימה, דיווח על 'כנס חינוך תשע"ד', ביזמת 'אגודה אחת':

https://www.youtube.com/playlist?list=PLBdc_uxMcKJdfbq7z_GkEluGfmg4-VmJI

³⁵ דיווח עדכני יותר, מראשית נובמבר 2014, הכריז על "זינוק דרמטי" בתעסוקת הנשים החרדיות לשיעור של 79.5% -- שינוי של כ-65% בהשוואה לשנת 2000 – ראה: <http://www.ynet.co.il/articles/0.7340.L-4591307.00.html>. אולם, יש לעקוב אחר נתון זה לאורך זמן מה ע"מ לקבוע שאינו נובע רק משינוי תקופתי חולף.

שינוי בשיעור תעסוקה של האוכלוסייה החרדית

דיווחים עדכניים ביותר³⁶, שמקורם בבנק ישראל ומתייחסים לרבעון השלישי של 2014, מציבים את שיעור התעסוקה של הגברים החרדים על -**44.5%** (לעומת 56% עפ"י דיווחי הלמ"ס); בקרב הנשים החרדיות, מצביעים נתוני בנק ישראל על **69.9%** אחוזי תעסוקה ברבעון השלישי של 2014 -- נתון המאזן במידה סבירה את הדיווחים האחרונים (ראה הערה 35).

בכל מקרה, השינויים בשיעורי התעסוקה של האוכלוסייה החרדים אינם רק כמותיים, אלא גם איכותיים ומצביעים על **תחומי תעסוקה חדשים**. בולטת במיוחד כניסתם ההדרגתית (והמהירה למדי!) של חרדים -- גברים ונשים כאחד -- לעולם ההיי-טק: מנתוני משרד הכלכלה עולה כי בשנים האחרונות מספר המועסקים החרדים (נשים וגברים) בתעשיית ההיי-טק הכפיל את עצמו, מכ- 2,300 עובדים בשנת 2009 לכ- 4,700 עובדים בשנת 2011. החרדים היוו, בשנת 2011, כ-2.3% מכלל העובדים בתעשייה זו (לעומת 1.2% בשנת 2009). יש לשער שמגמה זו נמשכת ואף מואצת. מרביתם (89%) של העובדים החרדים בתעשייה זו עוסקים במקצועות הליבה של התעשייה, כגון מתכנתים ומהנדסים.³⁷ עם זאת, קיימים עדיין פערי שכר עצומים בין משכורתיהם של עובדים חרדים (ובעיקר של עובדות חרדיות) למשכורתיהם של הלא-חרדים; גם אפשרויות ההכשרה

³⁶ קרנית פלוג, 14.1.2015.

³⁷ מרכז המחקר והמידע של הכנסת, מידע על תעסוקת חרדים בענף ההיי-טק, יוני 2014.

ורכישת המקצועות המיוחדים היא עדיין מוגבלת יותר עבור החרדים ומציבה אותם עדיין בדרוג נמוך יותר בהשוואה למועסקים לא-חרדים.

ג. **גיוס לצה"ל ולשירות אזרחי.** בניגוד לתפיסה המקובלת בציבור הרחב, צעירים חרדים החלו להתנדב לשירות צבאי ואזרחי במספרים גדלים והולכים כבר מתחילת שנות ה-2000. בתחילה היו אלו בעיקר בחורים חרדים שנשרו משיבותיהם והתגייסו ל**נח"ל החרדי** (כיום מוכר בשמו גדוד 'נצח יהודה'). הקפיצה הגדולה התרחשה בשנת 2007, עם פתיחת **מסלולי שח"ר** (שירות חרדים) בצה"ל ובמקביל – הקמת **מנהלת השירות האזרחי-לאומי** במשרד ראש הממשלה. בתוך שלוש שנים הצטרפו לשתי המסגרות הללו למעלה מ-3000 בחורים ואברכים חרדים.

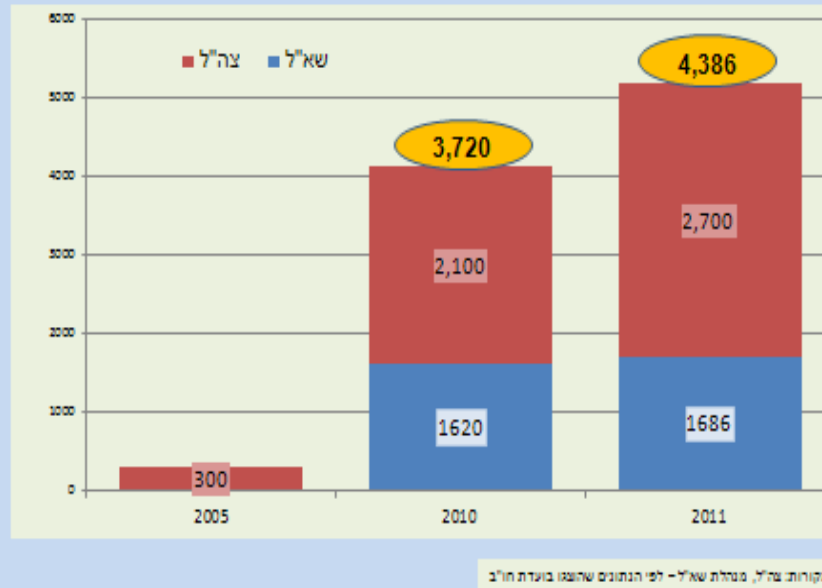
כאן חשוב לציין שהשתלבותם של צעירים חרדים בשירות הצבאי והאזרחי לא קרתה כתוצאה מהחלטת ממשלה כזו או אחרת, או עקב חקיקה, ובוודאי שלא באמצעות כפייה. הן יוזמת הנח"ל החרדי והן פתיחת מסלולי שח"ר התאפשרו רק כתוצאה מהסכמות שהושגו בין גורמי צה"ל ובין ראשי הציבור החרדי וקיבלו את אישור מועצת גדולי התורה³⁸. גם הצטרפותם של צעירים חרדים למסגרת השירות האזרחי, בקצב הולך וגובר במהירות, החל מ-2007 לא הייתה מתרחשת ללא בירורים והסכמים (להם היה שותף כותב שורות אלו) ותמיכת רבנים בכירים. יש לומר זאת במפורש: גיוס החרדים לצה"ל ולשירות האזרחי התרחש קודם כל בגלל נכונות פנימית בתוך הציבור החרדי, שקיבלה את אישור המנהיגות הרבנית.

הגרף שלהלן מציג את העלייה הדרמטית במספר המתגייסים החרדים בין השנים 2005 ל-2011. השלמת הנתונים עד לחודש פברואר 2012 מצביעה על כמות מצטברת של כ-10,000 חרדים ששירתו בשירות צבאי או אזרחי במהלך שבע השנים הללו. רק ההחלטה הרת-הגורל של בג"צ, בפברואר 2012, לבטל את 'חוק טל', ובעקבותיה תהליך החקיקה המייגע (באמצעות 'חוק השוויון בנטל'³⁹ -- הם אלו שעצרו את התהליך שהתפתח מאז שנת 2005. נכון להיום (ינואר 2015), מספרי החרדים המתייצבים לגיוס לצה"ל או מתנדבים לשירות אזרחי נמצאים בירידה משמעותית.

³⁸ הרב משה לבל, התכתבות עם המחבר. 29.12.2014

³⁹ בדיעבד הסתבר שיחוק השוויון בנטל שערך בכנסת במרץ 2014 איננו שונה במידה רבה מיחוק טל אותו בא להחליף. ואולם תהליך החקיקה שליווה אותו קומם את רוב הציבור החרדי. לשיאה הגיעה התקוממות זו ב"הפגנת המיליון" שהתקיימה בירושלים בראשית מרץ 2014, בהשתתפות מאות אלפי חרדים מכל הפלגים והזרמים בציבור החרדי.

מספר המשרתים בצה"ל ובשירות האזרחי, 2005--2011

החשיבות של שירות החרדים בצה"ל ובשירות האזרחי איננה מצטמצמת רק במשמעותה (החשובה כשלעצמה!) לנשיאה שוויונית בנטל. משמעות חשובה לא פחות היא **בתרומתה להשתלבות החרדים הללו בשוק העבודה**. מעקב אחר בוגרי תכניות שח"ר⁴⁰ הראה כי כ-70% מהם השתלבו במקומות עבודה לאחר שיחרורם מצה"ל (בהשוואה ל-33% שיעורי תעסוקה לפני השירות הצבאי); עפ"י המעקב שמנהלת ג'וינט/תב"ת אחרי בוגרי שח"ר השיעור הוא אף גבוה יותר ועומד על **90%**⁴¹. תמונה דומה, אם כי פחות קיצונית, עולה ממעקבים אחר חרדים בוגרי השירות האזרחי: כאן שיעור המועסקים עומד על 53% - 49% (לפי מחקרים שונים)⁴². שיעור זה נמוך, אכן, בהשוואה למשוחרי צה"ל, אך הוא עדיין גבוה משמעותית מהשיעור הממוצע בקרב גברים חרדים, העומד על 41.5%. לגבי כל הנתונים הללו, יש לאמר, קשה אמנם לקבוע האם ההבדל נובע מעצם תרומתו של השירות

⁴⁰ אסף מלחי, "גברים חרדים בשירות צבאי טכנולוגי: השתלבות בוגרי מסלולי שח"ר בשוק העבודה --דו"ח מחקר הערכה". משרד התמי"ת, אגף מחקר וכלכלה. אפריל 2013.

⁴¹ זטקובצקי וגל, הדרך לשילוב, מרץ 2012, עמ' 32.

⁴² אסף מלחי, "מתנדבים חרדים בשירות אזרחי-לאומי, מאפייני השירות ופרופיל תעסוקתי של המתנדבים", מינהל מחקר וכלכלה, משרד התמי"ת, 2011; ראה גם: יהונתן שליט, איליה זטקובצקי, "השתלבותם של בוגרי שירות אזרחי-לאומי בשוק העבודה" מוסד שמואל נאמן, לקט מאמרים בנושא "שירות צבאי ו/או אזרחי ככלי לשילוב האוכלוסייה החרדית בשוק העבודה", אוקטובר 2011.

הצבאי/האזרחי או ממאפיינים מיוחדים של אותם צעירים חרדים שהתנדבו מלכתחילה לשירות כזה. כך או כך, המשמעות היא ברורה.

משמעויות עיקריות: שירות צבאי או אזרחי של חרדים הינו מנוף מרכזי להשתלבותם בשוק העבודה ובלמודים גבוהים.

ד. ואולם התמורה העיקרית בחברה החרדית היא בתחום הספקנות והעירעור על ההגמוניה המסורתית של הרבנים -- 'גדולי הדור', 'המנהיגים הרוחניים' – בתוך החברה החרדית על כל קבוצותיה. בעוד שבעבר היה מעמדם של הרבנים בלתי מעורער בתוך הקהילה החרדית ומקור בלעדי לכל החלטה ופעולה הן ברמת הפרט והן בהתנהגות הציבור בכללו, הנה בשנים האחרונות החלו נושבות רוחות חדשות. למעשה, התהליך החל מאז פטירתו של הרב שך בנובמבר 2001 ומאז הוא נמשך באופן אטי אך עקבי, ללא הכרזות פומביות, אך בהתנהגות בפועל, כפי שהראינו לעיל.

ניתן לעמוד על **השינויים בעמדות ובהלכי רוח** בקרב הציבור החרדי מתוך סקר שנערך לאחרונה ביזמת מכון 'שחרית'⁴³. כמעט בכל תחומי החיים העיקריים מסתמנת מגמה של שינוי – בצד היצמדות לעיקרי ההלכה. כך למשל, למעלה משליש מהנדגמים (כ- 1180 חרדים בגילאי 18+) הביעו **תמיכה בגיוס לצה"ל** של צעירים אשר אינם לומדים בישיבות; כשליש מהנדגמים ציינו כי ישמחו לראות יותר חרדים לומדים **במוסדות אקדמיים** להשכלה גבוהה; וכמחצית מהנדגמים הם בעד **השתלבות בשוק העבודה**.

אף כי ממצאי המחקר מצביעים על כך שחלק ניכר מהחברה החרדית עדיין מעוניין בשמירה על אורח החיים החרדי -- בעיקר בתחומי החינוך, חיי משפחה וזוגיות -- בסוגיית החינוך, למשל, נמצא כי פחות משליש מהנדגמים מעדיפים שילדיהם ילמדו לימודים תורניים בלבד, בעוד שלמעלה ממחציתם מציינים כי היו מעדיפים שילדיהם ילמדו לימודים תורניים לצד **מעט לימודי ליב"ה**.

תחום מעניין במיוחד הוא **היחס למדינה** ומידת ההזדהות איתה: נכון לתקופה זו (הסקר הועבר, כאמור, בחודש נובמבר 2013), על כל הטלטלות שעברה הקהילה החרדית בשנה האחרונה,

⁴³ רותם, א. סקר עמדות בחברה החרדית עבור מכון 'שחרית'. נובמבר 2013.

מפתיע לגלות שכשני שלישי מהציבור החרדי מביע **הזדהות עם המדינה**, כשמחצית ממנו (כלומר כשליש מכלל החרדים) מגדירים עצמם כ'מזדהים לחלוטין עם מדינת ישראל'.

כאמור, תהליכי השינוי האלו הינם איטיים וסמויים, אך בהדרגה גם נחשפים לאור היום ואפילו מקבלים ביטוי בתקשורת הפנים-חרדית. כך למשל ניתן להצביע על האופן שבו השבועון "משפחה" -- המגזין הנפוץ ביותר במגזר החרדי בישראל כיום – עושה שימוש במנגנונים תקשורתיים שונים על מנת "לייצר שיח אלטרנטיבי לזה ההגמוני רבני-שמרני"⁴⁴.

משמעויות עיקריות: מדינת ישראל עומדת בתקופה זו בפני אחד מתהליכי התמורה (טרנספורמציה) הדרמטיים ביותר שעברה מימיה (אולי רק הטרנספורמציה שעברה התנועה הקיבוצית בשנות ה-80 וה-90 יכולה להיות ברת השוואה לה). עיקר השינוי בא מבפנים, מתוך החברה החרדית עצמה ועקב לחצים וצרכים פנימיים, אך למדינה ולמוסדותיה יש חלק רב בעידוד וקידום השינוי הזה, או בבלימתו.

יש להזהר בהערכת היקף השינוי: הרוב הגדול בציבור החרדי עדיין אוזח באורח החיים ובהשקפת העולם שהחזיק בהם מזה עשרות שנים. הקורא החילוני, שאינו מצוי בעולם החרדי, איננו יכול אולי להבין את השוני הזה המתקיימת בו-זמנית: גם אלו מבין החרדים שתומכים ביציאה לעבודה, בלימודים אקדמאיים ואפילו בשירות בצה"ל, מאמינים בכל ליבם שעל מנת שההתפתחות הזו תמשך -- יש לחזק כל הזמן את הדרך של לימוד התורה וכיבוד גדולי הדור. כך למשל, בצד העמדות המשתנות שהצגנו לעיל, הראה סקר מכון 'שחרית' שחשיבות ואיכות **החינוך החרדי** היא חד-משמעית בעיני כמעט כל החרדים: רוב מוחלט של הנדגמים הביע תמיכה מלאה בתפיסת החינוך החרדי כמכין טוב יותר לחיים. הקולות הקוראים ל"נאר תורה" (ביידיש "רק תורה"), היוצאים מטעם המנהיגים הרוחניים, עדיין דומיננטיים ואף מתחזקים בכל עת משבר (כמו למשל ב"הפגנת המליון" במרץ השנה, עם העברת 'חוק השוויון בנטל' בכנסת). אך, כאמור, גם קולותיהם של ראשי ציבור חרדיים (חברי כנסת חרדים, אנשי תקשורת בכירים וכד') המוכנים לדון בהרחבת השוליים המתגייסים לצבא ויוצאים לעבודה הפכו להיות לגיטימיים, במקביל.

פרופ' **עוז אלמוג**, החוקר זה שנים איפיונים ותמורות בחברה הישראלית, מונה בין הסיבות שגרמו לתהליך השינוי הזה את מהפכת התקשורת (בעיקר העיתונים החדשים, האינטרנט והסלולר), 'מהפכת הפנאי' שחדרה לציבור החרדי ובתקופה האחרונה במיוחד – ה'הלם' שנגרם בעקבות הקמת ממשלה ללא חרדים והתפרקותה של תנועת ש"ס. עוז מכנה תהליך זה, אותו עוברת החברה החרדית, בשם '**מהפכה שקטה**': "בשנים האחרונות מתחוללת במגזר החרדי מהפכה שקטה. רוב החילונים לא מודעים לה או לעוצמתה, אבל

⁴⁴ דנה ברוקמן, "והגית בו יומם ולילה": מנגנונים ליצירת שיח אלטרנטיבי בקרב הקהילה החרדית בישראל. עבודת גמר לתואר מוסמך במדיניות ציבורית, האוניברסיטה העברית, ירושלים, נובמבר 2013.

כל חרדי יודע לספר על השפעתה היומיומית. בבמות המרכזיות במגזר החרדי הס מלהזכיר את השינויים ומשמעותם – בשל הקוד שמרני. יתר על כן, ההנחה הרווחת בציבור החרדי שמדובר פשוט בהתפתחות כלכלית שהעולם החרדי הישן יתביית לתוכו. זו כמובן אשלייה, המאפיינת ציבור שאין לו פרספקטיבה סוציולוגית ואינו מבין תהליכים חברתיים. המהפכה הזו לא תתרחש ביום וגם לא ביומיים. זה תהליך ארוך שקצבו ישתנה עם השנים ויקומו לו לא מעט אפוזיציות (הוא כבר הקים לא מעט מתנגדים). אבל להערכתי מדובר ברכבת שיצאה כבר מהתחנה ולא תשוב לאחור".⁴⁵

החוקרים **לי כהנר וחיים זיכרמן** העניקו לאותם יחידים המובילים את 'הרכבת שיצאה מהתחנה' את השם "**חרדים מודרניים**": "נראה כי בישראל מתפתחת בעשור האחרון תת-קבוצה של מעמד ביניים חרדי, רלוונטי ומשמעותי, הדומה במהותו לחרדיות הנהוגה במקומות רבים בארצות הברית, בקנדה ובמדינות מערב אירופה. מעמד ביניים זה מורכב מצעירים שמרניותם בוגרי ישיבות חרדיות, העובדים ומשתכרים היטב (יחסית לקהילה החרדית ובמקרים רבים אף יחסית לכלל האוכלוסייה), רובם בעלי השכלה אקדמית או מקצועית. השכירים שבהם הם אנשי היי-טק, עורכי דין, רואי חשבון, בנקאים, פסיכולוגים, עובדים סוציאליים וכדומה. אליהם מצטרפים עצמאים בעלי עסקים... "שלא כמו הקבוצה החרדית הקלסית, חברי הקבוצה הזאת אינם ממדרים את עצמם מן התרבות החילונית ואינם חוששים מהתערות בישראליות העכשווית. גברים רבים מקבוצת מעמד הביניים החרדי המודרני אף משרתים בצה"ל באחד המסלולים הייחודיים המותאמים לבוגרי הישיבות החרדיות." (עמ' 9)⁴⁶.

אחת התופעות הבולטות ביותר בתקופה האחרונה (לא יותר מ-5 השנים האחרונות) היא צמיחתן ופריחתן של התארגנויות פנימיות של '**פעילים חברתיים**' בקרב הציבור החרדי. להתארגנויות אלו פנים וצורות שונות -- החל מרשתות חברתיות אינטרנטיות, דרך קבוצות תמיכה ומעורבות, יוזמות תעסוקתיות פורומים שונים וקבוצות למידה והתפתחות ועד ליזמים עצמאיים המובילים יוזמות פורצות-דרך בתחומי חינוך והכשרה, לימודים אקדמאיים, כניסה לאירגוני היי-טק ועוד. בשונה מהתמקדותם המסורתית של עסקנים ופוליטיקאים חרדים בעבר למשך מקופת המדינה משאבים כספיים ככל שניתן (להשיג 'דגים'), המאפיין את היזמים, הפעילים והמנהיגים הצעירים כיום בחברה החרדית הוא 'לתת חנות וללמד לדוג': לפתוח מסגרות שמשלבות לימודי קודש עם הכשרה מקצועית, לטפח קבוצות של העצמה אישית (בעיקר בקרב נשים חרדיות), לעודד כניסה של חרדים לתעסוקה יצרנית וכדומה.

לדעת זיכרמן וכהנר, חברי מעמד הביניים החרדי, אותם 'חרדים מודרניים', **חסרים עדיין שלושה פרמטרים עיקריים** על מנת שיהפכו לכח מניע משפיע יותר: **מוסדות חינוך** משלהם, **הנהגה רוחנית** כריזמתית

⁴⁵ עוז אלמוג, **חרדים בישראל: תמונת מצב**, אנשים ישראל, דצמבר 2012.

<http://www.peopleil.org/details.aspx?itemID=30276&searchMode=0&index=3>

⁴⁶ חיים זיכרמן ולי כהנר, **חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל**. המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2012.

והנהגה פוליטית משפיעה. ואולם מאפייניה של קבוצת מעמד הביניים החרדי המודרני נושאים פוטנציאל להפיכתה לקבוצת "ראש חץ" לשילוב האוכלוסייה החרדית בחברה ובכלכלה הישראליות. לסיכום, אומרים המחברים, "אנו סבורים ששתי הקבוצות הפנים חרדיות – מעמד העילית הלמדני (חברת הלומדים) ומעמד הביניים החרדי המודרני – יכולות בהחלט להזין ולהשלים זו את זו בעתיד, הן כלפי פנים הן כלפי חוץ". (שם, עמ' 161).

מעבר לסיבות האוביקטיביות – חלקן בלתי-נשלטות -- שדוחפות את השינוי בתוך הציבור החרדי (מצוקה כלכלית גוברת והולכת; חשיפה בלתי נמנעת למידע "גלובאלי" ואינטרנטי; הסתלקות/הידלדלות/הזדקנות של המנהיגות המסורתית הישנה; חשיפה והתחככות גדלה והולכת עם העולם החילוני; ועוד) -- ישנם גם מהלכים מכוונים שיכולים לקדם ולהאיץ את תהליכי השילוב של הציבור החרדי, מבלי לכפות עליו לשנות ערכים ואמונות. כך למשל, שילובה של **מפלגת ש"ס** בתוך מוסדות הממשל בישראל גרמה ליצירת חיבור והתקרבות ניכרת בין הציבור החרדי-ספרדי והציבור החילוני. **תנועת 'טוב'** – תנועה פוליטית-חברתית הפועלת למען המגזר החרדי העובד בישראל – שמה על דגלה עידוד וקידום פתרונות תעסוקה למגזר החרדי, עזרה ברכישת השכלה אקדמית, מיגור תופעת האפלייה במוסדות החינוך החרדי ועוד. עתידה של תנועה זו, ככל שעדיין אינו ברור, עשוי להיות רב-השפעה עבור ציבור 'החרדים המודרניים'. גם צעדים ממשלתיים המקלים השתלבותם של חרדים בתעסוקה, במוסדות אקדמיים, בצבא ובתחומי ממשל שונים -- תורמים במישרין להאצת תהליכי השינוי.

בדברנו על תהליכי השינוי המתחוללים בציבור החרדי, יש לזכור שגם **הציבור החילוני וגורמי השלטון** עברו גם הם 'תהליך למידה' ביחס לציבור החרדי והבינו, בחלקם הגדול, שהשגת התקדמות בתהליך ההשתלבות המדובר לא תוכל להצליח באמצעות כפייה ואמצעים כחנייים, אלא דווקא **בהידברות ובהבנה** לצרכי החרדים. עוד הבינו במשרדי הממשלה השונים, שאין טעם בקריאה לחרדים להשתלב בשוק העבודה מבלי לייצר **תשתיות הכשרה ותעסוקה** ומבלי ללוות את התהליך ב'מעטפת' תומכת.

ועדיין רב הנדרש על מנת לקדם הלאה את התהליך -- הן כמותית, במספר המועסקים, הסטודנטים, המתגייסים וכד' מתוך הציבור החרדי; והן איכותית, בתחומי התעסוקה, בהעלאת רמת החיים, בשינוי נורמות ועמדות.

כיווני פעולה אפשריים: הציבור החרדי משתנה במהירות – יש לאפשר לו "לחיות עם זה בשלום", לעודד ולחזק את הכוחות הפנימיים המובילים ממילא את השינוי ולא לכפות שינויים מאולצים. הגורמים השלטוניים חייבים "לחבק" את הציבור החרדי ומנהיגיו העולים (ואין הכוונה 'חיבוק' באמצעות תמיכות ותשלומים !!), על מנת לעודד את נכונותו להשתלב. תשומת לב מיוחדת יש לתת ליוזמות העולות מתוך הציבור החרדי עצמו: קבוצות של 'פעילים חברתיים' ומנהיגות צעירה; יזמים חרדים בתחומי חינוך, הכשרה ותעסוקה; מלכ"רים בתוך החברה החרדית המתמקדים בהענקת 'חכות' ולא בחלוקת 'דגים'.

6. תפקיד הנשים בתהליכי השינוי בחברה החרדית

לנשים החרדיות יש תפקיד מוביל בתהליכי השינוי העוברים על הציבור החרדי. באחד הדוחות המוקדמים שלנו⁴⁷ סימנו את הנשים החרדיות כאחד מארבעת המנופים העיקריים לשילוב החרדים בשוק העבודה. הסתמכנו הן על מגמות גלובאליות כמו גם על המאפיינים המיוחדים לקבוצה זו בישראל:

"באופן מסורתי עידוד השתלבות נשים בשוק העבודה הנו אחד היעדים המרכזיים במדיניות מעודדת תעסוקה במדינות מערביות רבות. הקהילה החרדית בישראל שונה מרוב הקהילות בעולם (וגם מאוכלוסייה הלא-חרדית בארץ) בכך שנשים מהוות בה את כוח העבודה העיקרי. זאת גם בזכות מערכת ענפה שנבנתה בתוך הקהילה החרדית ומאפשרת לנשים גם לנהל משק בית המבורך בד"כ בילדים מרובים וגם להצטרף למעגל התעסוקה... (עמ' 30).

ואכן, בין השנים 2002 ל-2011 חלה עליה משמעותית בשיעורי תעסוקה של הנשים החרדיות -- מ-48% ל-54.5% (עליה המהווה שינוי של 14%)⁴⁸. המיוחד בשינוי תהליכי זה אינו רק בגידול הכמותי אלא גם – ובמיוחד – בשינוי האיכותי ובמאפייני התעסוקה. בעוד שבעבר היתה תעסוקת הנשים החרדיות מוגבלת, כמעט באופן בלעדי, לתחום ההוראה והחינוך (כמובן, בתוך מוסדות החינוך החרדיים בלבד), כיום ניתן למצוא נשים חרדיות כמעט בכל תחומי התעסוקה, לרבות תעשיית ההייטק⁴⁹. אירגונים אזרחיים שונים, כגון תב"ת, יזמו מסגרות מיוחדות (כמו תמך⁵⁰, צופיה⁵¹ ועוד) לצורך פיתוח וקידום הזדמנויות תעסוקה לנשים חרדיות. גופים פרטיים (כמו 'לומדה'⁵², המרכז החרדי להכשרה מקצועית⁵³ ועוד) וממשלתיים (כמו מה"ט – המכון להכשרה טכנולוגית), העוסקים בהכשרה מקצועית לחרדים, מדווחים על גידול במספר הנשים החרדיות המבקשות לעבור הסבה מהכשרתן המקורית לחינוך והוראה (במסגרת סמינרי רשת 'בית יעקב') לתחומי תעסוקה יצרניים ומבטיחי קידום והכנסה גבוהה.

שינוי אף דרמטי יותר התחולל בתחום הלימודים האקדמיים: ממחקר שערך מוסד שמואל נאמן ב 2013 עולה שבשש השנים האחרונות הוכפל מספר הסטודנטים החרדים והוא עומד כיום על 7,500 סטודנטים, מתוכם 3,500 הן נשים שלומדות במוסדות להשכלה גבוהה⁵⁴. לפי מחקר משלים, פוטנציאל הנשים שיכולות להגיע להשכלה גבוהה הוא כפול מכך (כ- 7,000 נשים)⁵⁵.

⁴⁷ ראובן גל, איליה זטקובצקי. "מפת דרכים" -- תכנית לאומית להאצת שילוב האוכלוסייה החרדית בכלכלה הישראלית, מוסד שמואל נאמן. נוב' 2010.

⁴⁸ וראו גם הערת שוליים מספר 35, בע"מ 13

⁴⁹ פרויקט 'שילוב חרדים', סיפורי הצלחה: סיפוריהם של נשים וגברים חרדים המשלבים תורה עם עבודה. מוסד שמואל נאמן, הטכניון. אוקטובר 2013.

⁵⁰ ראו: <http://www.temechcon.org/>

⁵¹ ראו: <http://www.moital.gov.il/NR/exeres/90D5BD75-6270-4C8B-AC1A-EE4D17171CD0.htm>

⁵² ראו: <http://www.lomda.org/ContentPage.aspx?page=53>

⁵³ ראו: <http://www.charedicts.org.il/>

⁵⁴ איליה זטקובצקי, מח"ר כבר כאן. מוסד שמואל נאמן, הטכניון. אוקטובר 2013.

⁵⁵ איליה זטקובצקי, פוטנציאל חרדים לאוניברסיטאות. מוסד שמואל נאמן, הטכניון. ינואר 2013.

התבוננות מעמיקה יותר בנושא, דרך בחינה של מוסד מוביל בהכשרה אקדמית לנשים חרדיות – ביה"ס הגבוה לטכנולוגיה (בג"ט)-המרכז האקדמי לב -- מצביעה על כך שבשני הקמפוסים בהם לומדות נשים חרדיות, מכון לוסטיג בבני-ברק ומכון טל/דעת בירושלים, עלה מספר הסטודנטיות החרדיות בשבע השנים האחרונות מ-556 (בשנה"ל תשס"ז) ל-1194 (תשע"ד)⁵⁶ -- עליה של יותר מ-100 אחוזים! זהו גידול שאין לו תקדים; אין הרבה תופעות חברתיות שגדלות בקצב כזה מהיר.

כאמור, השינויים אינם רק כמותיים, כי אם גם איכותיים: נתוני הטבלה הבאה מצביעים על הדומיננטיות הבולטת שיש ללימודי מחשבים ומערכות מידע על פני מקצועות שעד לא מכבר הובילו באופן בלתי מעורער, כמו סיעוד, משפטים (שאינו נלמד במכון לב) מנהל עסקים. אפילו תחומים כמו פיזיקה והנדסת תעשייה וניהול – שבעבר לא עלו על דעת נשים חרדיות -- נמצאים כעת ברשימה. נתונים אלו יש בהם כדי לקרוא לגופים השונים (הממשלתיים והפילנתרופיים כאחד) -- המסייעים כיום יותר במימון גברים חרדים להשכלה אקדמית -- להשוות בין נשים לגברים חרדים בכל הנוגע למלגות להשכלה גבוהה.

התפלגות הסטודנטיות החרדיות במרכז האקדמי לב לפי מחלקות

מחלקה	מס' סטודנטיות
מחשבים	433
חשבונאות ומערכות מידע	272
מנהל עסקים- תואר ראשון	137
סיעוד	52
הנדסת תעשייה וניהול	12
הוראת המדעים והטכנולוגיה	6
ביואינפורמטיקה	4
פיזיקה	2
[שנת השלמה	[69

⁵⁶ המרכז האקדמי לב, נייר עמדה לווועדה לקידום מעמד האישה בנושא: נשים חרדיות בעולם העבודה - תעסוקה, יזמות והכשרה. מאי 2014.

עובדה מיוחדת הראוייה לציון היא נוכחותן של נשים חרדיות רבות (יחסית) בתחום היזמות, ובמיוחד בתעשיית ההייטק⁵⁷. בשנת 2014 נשמעה לראשונה גם קריאתן של נשים חרדיות להשתלב ברשימות פוליטיות ולהבחר כחברות כנסת⁵⁸.

כל הנתונים האלו מצביעים על תהליך רב-עוצמה שאנו נמצאים אך בתחילתו. כפי שתארה זאת חוקרת העוסקת בתחום⁵⁹: "התמונה המתקבלת היא של קבוצת אוכלוסייה - נשים חרדיות - הנמצאת במעבר וב'התנדנדות' בין 'שמירה על סף', במובן של היצמדות מוחלטת לאמונה הדתית-חרדית ולאורחות חייה, ובין 'העלאת והרחבת הסף', במובן של פתיחת צהר ונקיטת עמדה נחשנית בכניסה לסביבה חדשה שלא הייתה מוכרת בעבר." (עמ' 3).

לצד עמדה זו, יש גם הסבורים⁶⁰ שהנשים החרדיות יכולות גם ליצור עיכוב בהשתלבות הגברים החרדים בשוק התעסוקה, שכן בסמינר הן עדיין מחונכות לכך שהמקום הנעלה ביותר עבור הגבר הוא הכולל, ועליהן לעשות הכל כדי לגרום לו להישאר שם. לא זאת אף זאת: ההתייחסות הבסיסית של רוב הנשים החרדיות ליציאה לעבודה איננה ממקום של פיתוח קריירה או התפתחות אישית, אלא כשילוב של גישה ערכית עם צורך מעשי. כפי שהגדירה זאת למחבר אשה חרדית, עובדת הייטק שנשואה לאברך ומגדירה את עצמה "חרדית מאד": "גם במקומות החרדיים ביותר, האשה כמפרנסת היא סוג של ערך שגדלים עליו ומתחנכים לאורו, כבר בתיכונים ובסמינרים... הבנות (החרדיות) באות מתוך רצון למצוא עבודה ולפרנס את הבית. כך שגם מצד הנכונות והרצון של הבנות (שלא לומר השתוקקות), וגם מצד הקבלה של החברה יש פתיחות מאד גדולה בנושא. רוב הבחורים בתקופת השידוכים, יעדיפו מועמדת שכבר עובדת ומפרנסת".⁶¹

⁵⁷ רחל גנות - מייסדת ומנכ"לית חברת Rachip; שושנה רושניבסקי - מייסדת ומנכ"לית חברת הזנק XpandTech; חנייה פרידמן - מייסדת ומנכ"לית חברת "כרמיסופט" מכרמיאל; ליבי אפין - סמנכ"לית התפעול של מטריקס גלובל ומייסדת שני מרכזי פיתוח במגזר החרדי מטעם מטריקס - אלה הן רק מדגם קטן של נשים חרדיות יזמיות בשוק הפרטי.

⁵⁸ "לא נבחרות - לא בוחרות" הינו קמפיין שהושק בדצמבר 2014, הקורא לייצוג נשים במפלגות חרדיות.

⁵⁹ ליאת קוליק, תחושת העצמה וחוסן תעסוקתי בקרב נשים חרדיות המצויות בשוק העבודה. דו"ח מחקר במסגרת פרויקט ישילוב חרדים, מוסד שמואל נאמן, הטכניון. 2013.

⁶⁰ גליה גבעולי, התכתבות עם המחבר, 29.12.2014.

⁶¹ א.ק., התכתבות עם המחבר. 30.12.2014.

כיווני פעולה אפשריים: כפי שהוזכר, יש לראות בנשים החרדיות אחד מהמנופים העיקריים להגברת שילוב החרדים בשוק העבודה בישראל ואף בחברה הישראלית הרחבה בכלל. להלן מספר המלצות אופרטיביות שעלו מתוך עבודתה של פרופ' ליאת קוליק, שצוטטה זה עתה⁶²:

- * מומלץ לעודד נשים חרדיות (שכבר נכנסו למעגל העבודה) להשתמש בתחושת ההעצמה האישית שפיתחו על מנת להשפיע על קהילתן ולהעצים אותה.
- * יש להוסיף מסלולי הכשרה לנשים חרדיות, לקדם מסלולים המותאמים לצביון החרדי ולאפשר תנאים שיקלו עליהן את תקופת ההכשרה.
- * יש לעודד נשים חרדיות לרכוש השכלה במקצועות נדרשים באמצעות מענקי קיום ועל ידי הגדלת היצע של עבודות רווחיות ומשתלמות.
- * מומלץ לפתוח מסגרות להעצמת נשים ולעיצוב עמדות המגבירות את החוסן התעסוקתי.
- * מומלץ להדריך נשים עובדות (וכאלו השוקלות לצאת לעבודה) כיצד להפחית את המתח בין הבית לעבודה, ולהקנות להן מיומנויות לניהול זמן ולתכנון תקציב המשפחה.
- * יש לפתח סדנאות לחיפוש עבודה המותאמות לצביון החרדי של הנשים, ולהנגיש אותן לנשים החרדיות.
- * יש להדגיש את חשיבות "המיומנויות הגמישות" המבטאות מיומנויות השומרות על ערכן בתפקידים שונים ובמצבים שונים בשוק העבודה (כגון מיומנויות חברתיות, מיומנויות למידה ותקשורת בין אישית) של הנשים, ולהתמקד בהכרת עולם העבודה המודרני.
- * מומלץ להתייחס בתכניות ההוראה ובקורסי ההכשרה לבנות חרדיות להבדלי התרבות בין המגזר החרדי ובין כלל החברה הישראלית.
- * יש מקום לחזק עמדות שוויוניות בנוגע לתפקידי מגדר בקרב אותן נשים הפתוחות לכך.
- * יש ללוות את כניסתן של הנשים לעבודה במגוון המקצועות שבהן הן מועסקות כיום, ברגישות ומתוך שימת דגש על ההבדלים בין תפיסותיהן וערכי העבודה שלהן לאלו של כלל החברה הישראלית.

⁶² קוליק, עמ' 3.

7. מדיניות הממשלה בנושא הציבור החרדי.

לא כאן המקום לסקור את מדיניות ממשלות ישראל לדורותיהם בנושא הציבור החרדי. הסיפור ההיסטורי המוכר, על החלטת בן-גוריון בשנת 1948 לתת פטור משירות צבאי לכ-400 בחורי ישיבה ("תורתם אומנותם"), על הגבלת ההסדר ל-800 בחורים מדי שנה, ע"י ועדת שרים מיוחדת (בשנת 1968), ועל החלטת מנחם בגין, עם הקמת ממשלת הליכוד ב-1977, על ביטול מוחלט של המכסה (מה שהעלה את המספר, בהדרגה, לכ-60,000) -- רק מוביל לשתי מסקנות: האחת, שהעדרותם של החרדים משורות צה"ל הייתה תוצאה ישירה של החלטות ממשלה שאיפשרו זאת. את האצבע המאשימה על חוסר 'שוויון בנטל' יש להפנות למקבלי ההחלטות בממשלות ישראל השונות. והשנייה, שהגורם היחידי שיכול לשנות מצב זה הינו, שוב, ממשלת ישראל. לא בג"צ (שבטל את 'חוק טל'), לא הכנסת (שהקימה ופיזרה כתריסר ועדות בנושא זה לאורך השנים), לא גופים ציבוריים-וולונטאריים (כמו 'הפורום לשוויון בנטל', עמותת חדו"ש וכד') ואף לא הציבור החרדי עצמו – יכולים לבוא במקום הממשלה ביצירת השינוי הנדרש.

הבה נבחן את פעילות הממשלה בתחום זה בחמש השנים האחרונות.

במרץ 2009 פרסמה המועצה הלאומית לכלכלה (אז, בראשותו של פרופ' מנואל טרכטנברג) במשרד ראש הממשלה דו"ח העוסק בנושא התעסוקה בקרב האוכלוסייה החרדית⁶³. הייתה זו הפעם הראשונה שממשלת ישראל מיקדה תשומת לב בשאלה כיצד ניתן לשלב את האוכלוסייה החרדית בשוק העבודה הישראלי. דו"ח זה הניח, כבסיס, את הנחות היסוד הבאות:

- *קיומה של קהילה חרדית משגשגת ועצמאית הנו חלק מהותי מצביונה היהודי של מדינת ישראל, ולכן יש לפעול לשימור ולחיזוק יסודותיה, ולהימנע מכל מהלך העלול לערער יסודות אלה.*
- *העוני והתלות הגוברת של הקהילה החרדית בקצבאות ובתרומות מחלישים את הקהילה ופוגעים בחוסנה, ולכן יש לפעול לחיזוק עצמאותה ואיתנותה הכלכלית של קהילה זו, בעיקר באמצעות עידוד התעסוקה.*
- *עידוד התעסוקה בקרב הקהילה החרדית הינו נדבך מרכזי במאמץ למנוע חרפת הפערים הכלכליים והעמקת העוני בחברה בישראל.*
- *האוכלוסייה החרדית מתאפיינת ביכולת למידה גבוהה, בגישה אחראית ויסודית, ועל כן טמון בה פוטנציאל כלכלי גדול. סיוע בהשתלבות בתעסוקה איכותית ועל ידי כך במימוש פוטנציאל זה, לא זו בלבד שיתרום לאוכלוסייה החרדית עצמה, אלא אף יתרום תרומה משמעותית לשגשוגה הכלכלי של מדינת ישראל כולה.*

המסמך הזה היה תולדה של האג'נדה הכלכלית-חברתית שאימצה ממשלת ישראל באפריל 2007. הממשלה, אז בראשותו של אהוד אולמרט, הקימה פורום ליישום האג'נדה (בראשותו של מנכ"ל האוצר ירום

⁶³ חגי לוין, המגזר החרדי: העצמה תוך שילוב בתעסוקה. המועצה הלאומית לכלכלה, משרד ראש הממשלה, מרץ 2009.

אריאב), ובמסגרתו הוקמו מספר צוותי משנה לטיפול בכל אחד מתחומי המדיניות. אחד מהצוותים האלה, (בראשותו של רביב סובל ממשרד האוצר), עסק גם במגזר החרדי. הדו"ח המדובר הוכן ע"י אחד מחברי הוועדה הזו, מר חגי לוין, איש המועצה הלאומית לכלכלה.⁶⁴

קצת למעלה משנה לאחר פרסום הדו"ח וסיום עבודת הפורום הנ"ל, ביולי 2010, קיבלה הממשלה החלטה המגדירה את השתלבותם של החרדים בשוק העבודה כיעד לאומי.⁶⁵ יתר על כן, הממשלה קבעה יעד מספרי על-פיו שיעור ההשתתפות של גברים ונשים בגיל 25-64 בקרב האוכלוסייה החרדית, יעמוד עד שנת 2020 על 63%.⁶⁶

על אף זאת, ועל אף העובדה שבמהלך השנה וחצי שלאחר מכן פעלו ארבע ועדות ממשלתיות רמות דרג⁶⁷ במאמצים לתרגם האג'נדה לכלל מעשה, לא ניתן להצביע על שינוי מהפכני בתמונת השתלבותה של האוכלוסייה החרדית בשוק העבודה. אדרבא, בהחלטת הממשלה בחודש ינואר 2012 בנושא הגדלת שיעור ההשתתפות בכוח העבודה ושיעור התעסוקה⁶⁸, החלטה שהתקבלה (אחרי דיונים ממושכים) על בסיס המלצות הוועדה לשינוי כלכלי-חברתי ("ועדת טרכטנברג") -- לא הוזכרה אף לא במילה אחת האוכלוסייה החרדית!

הבסיס לצעד ממשי ראשון בכיוון הגברת השילוב התעסוקתי של האוכלוסייה החרדית הונח רק בפברואר 2012 -- עם הקמת תחום הממונה על התעסוקה במשק, במשרד התמ"ת (בראשות השר שלום שמחון). בראש התחום החדש הוצבה הגב' מיכל צוק, המשנה למנכ"ל משרד התמ"ת. יעד מרכזי של תחום חדש זה הוגדר כ'הגדלת שיעורי ההשתתפות והתעסוקה של אוכלוסיות בעלות שיעורי השתתפות ותעסוקה נמוכים בהתאם ליעדי הממשלה שנקבעו'. בהתאם, הועמד הגידול הנדרש בשיעור התעסוקה של החרדים בין השנים 2010 ל-2020 על 100 אלף מועסקים חרדים⁶⁹. ואולם, רק בסוף פברואר 2014 השיק שר הכלכלה, השר נפתלי בנט, 'שולחן עגול' ראשון בנושא ובו השתתפו כ-80 נציגים ממשרדי הממשלה, המגזר העסקי והשלישי, האקדמיה ונציגים מהאוכלוסייה החרדית. באירוע זה דיווחה הגב' מיכל צוק כי על מנת לעמוד

⁶⁴ נציין כי מר חגי לוין שימש כחבר בוועדה המייעצת שליוותה את עבודת 'פרויקט שילוב חרדים' במוסד נאמן, החל מראשית שנת 2010, ובהמשך גם כחבר בצוות ההיגוי שליווה את הכנת המסמך "מפת זרכים" של הפרויקט (אוגי 2010).

⁶⁵ ראה החלטת ממשלה מס' 2000 מיום ד' אב תשי"ע - 15.7.2010 בעניין עידוד תעסוקת חרדים (<http://www.pmo.gov.il/PMO/Archive/Decisions/2010/07/des2000.htm>)

⁶⁶ החלטת ממשלה מס' 1994 מיום 15 ביולי 2010.

⁶⁷ וועדה בין משרדית (בראשות פרופ' צבי אקשטיין, המשנה לנגיד בנק ישראל) לבחינת מדיניות תעסוקה; הוועדה בנושא הסדר קצבאות הבטחת הכנסה לאברכים (וועדת גבאי הראשונה); הצוות הבין משרדי לעידוד תעסוקה וקידום השירות הצבאי והאזרחי במגזר החרדי (וועדת גבאי השנייה); וועדת טרכטנברג (הוועדה לשינוי חברתי כלכלי).

⁶⁸ החלטה מספר 3123 של הממשלה מיום 22.01.2012.

<http://147.237.72.239/PMO/Secretarial/Decisions/2012/01/des4193.htm>

⁶⁹ דף לשכת המשנה למנכ"ל והממונה על התעסוקה, משרד הכלכלה (איחזור - 25.7.2014).

<http://www.moital.gov.il/NR/exeres/063FA657-7A46-483A-9627-FEDF522430CC.htm>

ביעדים שהציבה הממשלה -- על מצבת המועסקים החרדים לגדול בכ-50 אלף איש/ה עד לשנת 2020, שהם כ-30 אלף יותר מהגידול הנוכחי הצפוי.⁷⁰

עדות ממשית נוספת להזנחת הטיפול בנושא ע"י הממשלה היא **התכנית הכלכלית לשנים 2013 – 2014**, שהוצאה ע"י משרד האוצר **במאי 2013**, עליה חתום שר האוצר, **מר יאיר לפיד**.⁷¹ בכל ספר התקציב הזה, על מאות עמודיו, **אין כל התייחסות ישירה** לקידום התעסוקה של הציבור החרדי או ליצירת מנפים לקליטתם בשוק העבודה. הפרק היחידי בו מוזכר ציבור זה במפורש, הוא הפרק העוסק ב'חיזוק לימודי היסוד' במוסדות החינוך החרדיים (עמ' 14) – אכן, תחת הכותרת 'העלאת רמת הפריון של המשק הישראלי' -- ושוב (בעמודים 34-36) בסעיפים העוסקים בתפקידו של שר החינוך בתחום זה.

המאמץ הממשלתי המשמעותי ביותר בנושא הציבור החרדי בשנים האחרונות היה בתחום **שינוי מדיניות הגיוס לצה"ל**, תחת הכותרת שנולדה במחאת הרחוב ל"שוויין בנטל". בעקבות החלטת בג"צ, בפברואר 2012, על ביטול 'חוק טל', ועל רקע המחאה החברתית שהחלה שנה קודם לכן, מינתה הממשלה (בראשות בנימין נתניהו), בראשית מאי 2012, את **הוועדה לקידום השוויין בנטל**, שנודעה בשם **ועדת פלסנר** (על שם מי שעמד בראשה, ח"כ יוחנן פלסנר). הוועדה עברה גלגולים שונים (פורקה ע"י ראש הממשלה ביולי 2012; פרסמה למרות זאת דו"ח מפורט בחתימתו של ח"כ פלסנר בלבד; הוחלפה ע"י ועדת שרים בראשות השר יעקב פרי שהכינה שתי הצעות חוק ממשלתיות) ולבסוף התחלפה ע"י 'ירשתה' – הוועדה המיוחדת לדיון בהצעת החוק בעניין השוויין בנטל בשירות הצבאי, בשירות האזרחי ובשוק העבודה ולהסדרת מעמדם של תלמידי הישיבות, בראשות חברת הכנסת **איילת שקד**. הוועדה עמלה במשך שבעה חודשים, תוך ויכוחים רבים, על תיקון מס' 19 לחוק שירות ביטחון וחקיקת חוק שירות לאומי-אזרחי, המסדירים את גיוס בני הישיבות ושירות החרדים בצה"ל ובשירות לאומי-אזרחי. עפ"י ההחלטה שהתקבלה בכנסת, בסופו של דבר, יחויבו צעירים חרדים, בני 21 ומעלה, להתגייס לצה"ל, עפ"י יעדי גיוס מספריים שיעלו בהדרגה, אך יותירו לאחוז מסויים להמשיך בלימודיהם בישיבות. כל זאת -- החל מיוני 2017.⁷² ההחלטה, המוכרת בשם '**חוק הגיוס החדש**', התקבלה בהסתייגויות רבות, הן ע"י חברי כנסת חילוניים וחרדים כאחד והן ע"י התקשורת וחלקים נרחבים בציבור.⁷³ יתר על כן: מעקב ראשוני אחר השפעת החוק החדש הצביע על ירידה משמעותית, בחודשים שלאחר קבלת החוק, בשיעור החרדים המתגייסים הן לצה"ל והן לשירות האזרחי.⁷⁴

⁷⁰ משרד הכלכלה, **נערכים לקליטת החרדים בשוק העבודה**, הודעה לעיתונות, 24 בפברואר 2014.

⁷¹ ראה: <http://www.mof.gov.il/BUDGETSITE/ECONOMICPLAN/Pages/EconomicPlan20112012.aspx>

⁷² בדיעבד הסתבר שהחוק החדש, שעבר בכנסת במרץ 2014, איננו שונה במידה רבה מי'חוק טל' אותו בא להחליף. ואולם תהליך החקיקה שליווה אותו קומם את רוב הציבור החרדי. לשיאה הגיעה התקוממות זו ב"הפגנת המיליון" שהתקיימה בירושלים בראשית מרץ 2014, בהשתתפות מאות אלפי חרדים מכל הפלגים והזרמים בציבור החרדי.

⁷³ ראה, למשל: יובל יועז, "עתירה מהירה לבג"ץ: לבטל את חוק הגיוס החדש". **גלובס**, 12 מרץ, 2014.

<http://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000923737>

⁷⁴ יקי אדמקר, **צחוק הגיוס? ירידה בגיוס החרדים לצה"ל**. וואלה, 24 ביוני, 2014.

<http://judaism.walla.co.il/item/2758255>

התמונה המתגלה לעיני הקורא היא של כוונות טובות והצהרות רמות, אך העדר מאמץ ממשלתי מרוכז ומתואם לטפל בנושא שילוב האוכלוסייה החרדית בשוק העבודה כנושא לאומי מרכזי, בעל עדיפות עליונה. כפי שכבר הצבענו למעלה (עמ' 11), רק נקיטת **מדיניות ממשלתית חוצת משרדים**, כדוגמת המדיניות בה נקטה הממשלה בעניין קליטתם של כמליון יוצאי ברה"מ-לשעבר בשנות ה-90 -- הינה ברת סיכוי להתמודדות עם אתגרי האוכלוסייה החרדית, העומדת על סדר גודל דומה.

כיווני פעולה אפשריים: במסמך שפורסם ע"י צוות פרויקט 'שילוב חרדים' במרץ 2012⁷⁵, הוצגו 5 כיווני פעולה עיקריים לצורך קידום שילובו של הציבור החרדי במשק הישראלי:

- * להפעיל תכנית ואוצ'רים לעידוד שילוב החרדים בשוק העבודה.
- * לעודד פרויקטים בקרב מעסיקים/מנהלי כ"א לעידוד העסקת חרדים.
- * לעודד פרויקט פרסומי שיעסוק ב"שיווק" סיפורי הצלחה מקרב הקהילות החרדיות.
- * לקדם שילוב העובדים החרדים בנציבות שירות המדינה.
- * להקים גוף-על, מנהלת או רשות, שיהיה אחראי לתיאום בין כל הגופי הממשלה והארגונים האזרחיים המעורבים בפעילות לשילוב חרדים במשק הישראלי.

למען ההגינות יש לאמר, שבמהלך השנתיים וחצי שחלפו מאז פרסומו של מסמך זה (והפצתו הנרחבת לכל שרי הממשלה הרלוונטיים, כמו גם לרוב חברי הכנסת, לגורמי ממשל נוספים ולגופים אזרחיים העוסקים בנושא) -- חלה תזוזה מסויימת במדיניות הממשלה בנושא שילוב חרדים וניתן להצביע על התחלות של יישום חלק מההמלצות הנ"ל. המשרד המוביל את עיקר המאמצים בתחום הוא משרד הכלכלה, בראשות השר **בנט**⁷⁶, והדמות המובילה את הנושא במשרד הכלכלה היא, כאמור, המשנה למנכ"ל במשרד זה, הגב' **מיכל צוק**⁷⁷.

כך למשל, פורסמה ביום 5 במאי 2013 הוראת מנכ"ל (משרד הכלכלה) המכריזה על 'תכנית למתן שוברים (ואוצ'רים) להשתתפות בתשלום בקורסים להכשרה מקצועית לקראת השתלבות בעולם העבודה' (הוראת

⁷⁵ איליה זטקובצקי, ראובן גל, "הדרך לשילוב": נייר מדיניות לעידוד השתלבות האוכלוסייה החרדית בשוק העבודה. מוסד שמואל נאמן, הטכניון, מרץ 2012.

⁷⁶ אשר הלפרין, "בנט: קליטת החרדים לשוק העבודה היא יעד לאומי עליון", 'לדעת', כ"ד אדר, תשע"ד (26.2.2014).

<http://ladaat.info/article.aspx?artid=10862>

⁷⁷ כיכר לימודים, "מיכל צוק: משרד הכלכלה רואה בשילוב חרדים בתעסוקה חשיבות לאומית רבה...". כנס מנהלים לשילוב חרדים בתעסוקה שנערך בביה"ס הגבוה לטכנולוגיה בירושלים, בשיתוף מוסד שמואל נאמן. ט' בטבת תשע"ד,

12.12.13. <http://limudim.kikarhashabat.co.il/%D7%9E%D7%A9%D7%A8%D7%93-%D7%94%D7%9B%D7%9C%D7%9B%D7%9C%D7%94-%D7%A8%D7%95%D7%90%D7%94-%D7%91%D7%A9%D7%99%D7%9C%D7%95%D7%91-%D7%97%D7%A8%D7%93%D7%99%D7%9D.html>

מנכ"ל 12.1). התוכנית מיועדת (בין השאר) לגברים חרדים (בעדיפות עליונה) ולנשים חרדיות (בעדיפות רגילה)⁷⁸.

בתחום **עידוד מעסיקים ומנהלי כוח אדם** להעסקת חרדים, נחתם במרץ 2013 הסכם בין משרד התמ"ת לבין עיריית ירושלים ובני ברק להפעלת מרכזי הכוון תעסוקתי להשמת חרדים בשוק העבודה, בהיקף של כ-70 מיליון ₪ לתקופה של 3 שנים⁷⁹. עוד באותה שנה, נמסר כי המשרד יעמיד סכום של 30 מיליון ₪ לטובת תמריצים למעסיקים בגין העסקת עובדים מקרב האוכלוסייה החרדית⁸⁰. האפשרות לקבלת המענק פתוחה בפני מעסיקים שמחזיקים ב-5 משרות מלאות לפחות של עובדים וגובה המענק למעסיק תלוי במספר העובדים ובמשכורתם. בצד התועלת הנובעת מהחלטה זו, מושמעת טענה מצד יזמים חרדים שרוב התכניות הממשלתיות מיועדות לחברות גדולות שיכולות לגייס כמות גדולה של עובדים ולהתחייב להעסיקם לאורך זמן. התמריצים הממשלתיים, לדברי אותם יזמים, אינם מסייעים לבעלי עסקים קטנים ולחברות פריפריה קטנות⁸¹.

את ההמלצה לעודד פרויקט פרסומי שיעסוק ב"שיווק" **סיפורי הצלחה** מקרב הקהילות החרדיות לקח על עצמו צוות 'שילוב חרדים' במוסד שמואל נאמן. באוקטובר 2013 פירסם המוסד את הספר "סיפורי הצלחה: סיפוריהם של נשים וגברים חרדים המשלבים תורה עם עבודה"⁸². הספר כולל כ-80 'סיפורים' (מבוססים על ראיונות אישיים) – של גברים, נשים, ומוסדות – ש'עשו זאת': נשים וגברים חרדים שהשתלבו במפעלים ואירגונים מצליחים; צעירים חרדים שלא נבהלו מ'מגדלי השן' האקדמיים והגיעו להישגים מרשימים בלימודיהם; יזמים – גברים ונשים – מתוך לב הציבור החרדי שנקטו בצעד לא שגרתי והפכו רעיונות לגופים ביצועיים; וגם -- אירגונים ומפעלים חילוניים בטבעם, שהעזו לפתוח שעריהם בפני עובדים חרדים וכיום לא חדלים מלגמור את ההלל על עובדים – ועובדות – אלו.

נושא שילוב החרדים במשרות **בשירות המדינה** עדיין לא נפתר. אף שהמדינה הינה מעסיק הגדול ביותר במדינה (כ-30% מכלל המועסקים במשק) -- שיעור החרדים המועסקים כעובדי מדינה הוא זעום ביותר. הסיבות העיקריות לכך הן העדר השכלה נדרשת כתנאי סף (תעודת בגרות או תואר אקדמי), חוסר ניסיון בעבודה מול קהל, חוסר נגישות למידע רלוונטי וקושי (עבור אלה שכבר עומדים בתנאי סף) לעמוד בתהליכי המיון ובעיקר בועדת הקבלה. רק לאחרונה (ב-25 למאי 2014) קיבלה הממשלה החלטה על הקמת 'ועדה לשילוב המגזר החרדי בשירות המדינה', בראשות מנכ"ל משרד ראש הממשלה, שתפקידה "לגבש בתוך כ-

⁷⁸ ראה: <http://www.moital.gov.il/NR/exeres/07883649-AA60-40E6-A604-95CC331F4B4E.htm>
⁷⁹ ראה: <http://www.moital.gov.il/NR/exeres/DABE1C44-1988-41F5-83F9-18C0A9EA1F08.htm>

⁸⁰ בילי פרנקל, "מעסיקים ערבים וחרדים: מגיע לכם כסף מהמדינה", Y-net, 18.6.2013.

<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4393916,00.html>

⁸¹ חניטה פרידמן, התכתבות עם המחבר. 29.12.2014.

⁸² ראה:

<http://www.neaman.org.il/Neaman2011/Templates/ShowPage.asp?DBID=1&LNGID=2&TMID=581&FID=646&IID=10470>

60 יום המלצות לשילוב האוכלוסייה החרדית בשירות המדינה, לרבות באמצעות חקיקה⁸³. הועדה פירסמה 'קול קורא' המזמין את הציבור, מומחים, ארגונים ומוסדות, להגיש מסמכים וחוות דעת לוועדה⁸⁴, ואף התכנסה (בסוף חודש יולי, 2014) על מנת לדון בנושא ולשמוע את חוות הדעת. יש לקוות שאכן תגיש המלצותיה בהקדם ואלו יאומצו ע"י הממשלה ויתורגמו להחלטות וביצועים.

לבסוף, יש לציין כי ההמלצה על הקמת **גוף-על** שיהיה **אחראי לתיאום** בין כל הגופי הממשלה והארגונים האזרחיים המעורבים בפעילות לשילוב חרדים במשק הישראלי – לא התקבלה עד היום. הסיבות לכך הן פוליטיות, אישיות ואיגונויות, אך בכל מקרה התוצאה היא שהטיפול בשילוב האוכלוסייה החרדית במשק ובחברה הישראלית נתון, עדיין, בידי משרדי ממשלה שונים: רה"מ, ביטחון, אוצר, כלכלה, חינוך ואחרים... לאחרונה (דצמבר 2014), פרסם משרד רה"מ הודעה על פתיחת משרה חדשה (מנהל תחום בכיר לנושא פיתוח המגזר החרדי) באגף חברה וממשל שבמשרד. בין השאר יהיו תפקידיו של מנהל זה "לגבש תמונת מצב כלל-ממשלתית אודות הפעולות לפיתוח חברתי-כלכלי במגזר החרדי, בשיתוף נציגי משרדי הממשלה הרלוונטיים...". וכן ליזום "תוכניות וכלים מבוססי-פתרונות יחודיים לצורך קידום כלכלי וחברתי במגזר החרדי". יתכן והתחלה צנועה זו תביא בעקבותיה מדיניות ממשלתית חוצת-משרדים בכל הנוגע לאוכלוסייה החרדית, כפי שהוצע בעבר.

8. מבט לעתיד.

השאלה המעסיקה רבים -- מקבלי החלטות, מנהיגי קבוצות שונות בחברה, כמו גם חוקרי הציבור החרדי והחברה הישראלית בכלל -- היא כיצד תיראה מדינת ישראל והחברה הישראלית בעוד 2-3 עשורים, עם הגידול הצפוי באוכלוסיית החרדים ולאור שינויים ואתגרים נוספים העומדים לפניה? השאלה הזו איננה מיועדת, מחד, לחוקרים בתחום העתידנות (Futurology), שכן מדובר בתהליכים המתחוללים כבר היום; ומאידך, התשובה לשאלה זו אצל מקבלי החלטות וקברניטי המדינה איננה בנמצא, מאחר והיא כרוכה בהרבה אי-ודאות ובמעורבות של גורמים רבים אחרים, כבדי משקל.

אין ספק שאת נושא החרדים יש לבחון בקונטקסט רחב יותר של האתגרים העומדים בפני **מדינת ישראל** (כלכלה, חינוך/השכלה, חוץ וביטחון, פיתרון הסכסוך הישראלי-פלשתיני ועוד), **האיזור/המזה"ת** (עליית הפונדמנטאליזם האיסלמי, שינויים איזוריים) **והמצב העולמי** (גלובאליזציה, מהפכת המידע, שינויים בתפיסת לאום ועוד). כל אחד מהמעגלים הללו נמצא באינטראקציה כזו או אחרת עם **תהליכי השינוי** העוברים על הציבור החרדי (ראה פרק 5 לעיל).

⁸³ משרד ראש הממשלה: <http://www.pmo.gov.il/Secretary/GovDecisions/2014/Pages/dec1624.aspx>

⁸⁴ ראה: <http://pmo.gov.il/policyplanning/Documents/KolKoreHaredim.pdf>

אחת השאלות המטרידות היא, **האם תהליכי השינוי** האלו בתוך החברה החרדית -- בתחום התעסוקה, ההשכלה, ההשתלבות בשירות צבאי ואזרחי -- **מדביקים** (בקצב שלהם ובכמויות) את קצב הגידול הדמוגרפי של המגזר, או **מפגרים** אחריו? נגזרת אחת מתוך שאלה זו הינה, האם על הממשלה (וגורמים נוספים, בכללם גם גופי חברה אזרחית) לאפשר לתהליכים הללו להתפתח בקצב שלהם ורק 'לנצל' את התהליכים ולנתב אותם בכיוונים הרצויים? או, כעמדתם של רבים בציבור הישראלי הלא-חרדי, על הממשלה להאיץ תהליכים אלו, באמצעות שימוש מוגבר ב'מקל וגזר' ובמקרים מסויימים אף לכפות על הציבור החרדי דרישות שאינן 'כלולות בתהליכים' (למשל, הכללת לימודי ליב"ה במערכות החינוך החרדיות). כפי שהראינו כבר למעלה (פרק 7), החלטות מסויימות של הממשלה, כמו גם החלטות בג"צ וחקיקות בכנסת, בכל הנוגע לחרדים, לאו דווקא האיצו (או הגבירו, או ניצלו לטובה) את התהליכים האלו; במקרים אחדים דווקא בלמו או האיטו אותם (למשל בנושא הגיוס לצה"ל וכנראה גם בכניסה ללימודים אקדמיים). מאידך, ניתן להצביע על החלטות מסויימות (למשל, המדיניות הכלכלית בתחילת שנות ה-2000) שכן השפיעו על התנהגות האוכלוסייה החרדית. ועדיין מוקדם מדי להעריך את השפעת המדיניות הממשלתית הנוכחית.

ניסיון לחזות את העתיד לגבי אופי ומבנה החברה בישראל בטווח הארוך, חייב להתייחס, מחד, אל התחזיות הסטטיסטיות הקיימות: אלו מצביעות על כך שבעוד חמישים שנה (ליתר דיוק, ב-2059) עשויים החרדים (עפ"י אחד האומדנים) להוות 40% מכלל אוכלוסיית ישראל⁸⁵; מנגד, יש לקחת בחשבון את תהליכי השינוי שהזכרנו ואת מכלול ההשפעות החיצוניות, אשר ביחד עשויים להפוך על פיהן את המגמות הקיימות כיום. מכיוון שמדובר בחיזוי בתנאי אי-ודאות גבוהים, לא נותר אלא להציג 'השקפות מלומדות' Educated (guesses), שהינן סובייקטיביות במידה רבה. אלו מתחלקות, בין השאר, בין אופטימיות לפסימיות⁸⁶:

הגישה האופטימית (בראייה ממלכתית, לא חרדית) מנבאת הסתגלות גוברת והולכת של הציבור החרדי לחברה הכללית (וגם vice versa) והתפתחותה של חברה חרדית בישראל כמו זו שבארה"ב ובאירופה, שמקיימת אורח חיים חרדי בצד התנהגות כלכלית ואזרחית בדומה לחברה הרחבה. מחזיקי גישה זו גם מאמינים שתהליך ההסתגלות הזה יוביל לאקדמיזציה מוגברת בקרב החרדים, לכניסתם למסלולי תעסוקה יצרניים, לשיפור ניכר ברמת החיים הכלכלית ובהמשך – גם לירידה מדורגת בשיעור הפרייון⁸⁷. בראייה זו, יש לצפות שתוך שנים אחדות ניתן יהיה לראות גברים ונשים מן הציבור החרדי בעמדות מפתח שונות, הן במגזר הממשלתי והן במגזר העסקי והציבורי. יחד עם האחריות הכרוכה בנשיאה בתפקידים בכירים במשק,

⁸⁵ ארי פלטיאל, מישל ספולקר, אירינה קורנילנקו ומרטין מלדונדו, תחזיות אוכלוסייה לישראל לטווח ארוך: 2009 – 2059. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אגף דמוגרפיה ומפקד, 21 מרץ, 2012. וראה גם: אבי בליזובסקי, "בעוד חמישים שנה החרדים ימנו 40% מכלל אוכלוסיית ישראל; האוכלוסייה תזדקן". הידען, 29.3.2012. <http://www.hayadan.org.il/more-ultraorthoex-more-elders-290312>

⁸⁶ כמובן, מה ש'אופטימי' בעיני הציבור החרדי איננו בהכרח כך בעיני רוב החילוניים -- וכך גם ההיפך!
⁸⁷ דו"ח עדכני ביותר של הביטוח הלאומי מצביע על צמצום פרייון הילודה בקרב הנשים החרדיות מפרייון ילודה כולל של 6.4 ב-2010 ל-4.7, חמישים שנה מאוחר יותר. ראה: המוסד לביטוח לאומי (ספטמבר 2014), דוח שנתי 2013. ירושלים, מנהל המחקר והתיכנון. עמ' 32.

http://www.btl.gov.il/Publications/Skira_shnatit/2013/Documents/skira%202013_all.pdf

תתפתח בקרב הציבור החרדי גם מנהיגות ציבורית שתהיה מקבילה למנהיגות הרוחנית-רבנית ואיתה גם ההכרה בצורך להשתלב בחברה ובכלכלה הישראלית. מחזיקי הגישה הזו מכירים בעובדה הדמוגרפית של הגידול הניכר בשיעור החרדים במדינת ישראל, אך התחזית הדמוגרפית שלהם, הנשענת על תהליכי ההסתגלות שהוזכרו לעיל, נמוכה בהרבה מזו המתבססת על נתוני ההווה כמות שהם. בנוסף, ה'אופטימיסטים' מאמינים שעל אף הגידול במספר החרדים באוכלוסיה, יישמר בכל זאת אופייה הדמוקרטי-מודרני של מדינת ישראל ובצד ההפרדה בין דת ומדינה (ברמה בה נמצאת הפרדה זו כיום) תשמר ואף תתחזק רמת הסובלנות הדתית כלפי שני הצדדים, החרדי והחילוני. ישנם גם המאמינים שדווקא מכלול האתגרים הקשים והאיזמים המסוכנים שיעמדו בפני המדינה בעשורים הבאים יוליד סולידריות משותפת שתאפשר התגייסות מאוחדת גם בתוך חברה מקוטבת מבחינה דתית ואידיאולוגית.

הגישה הפסימית (שוב, במשקפיים ממלכתיים) רואה שינוי החברה הישראלית, בתוך שניים-שלושה עשורים, בכיוון של מדינת הלכה, על כל המשתמע מכך. מחזיקי גישה זו מתבוננים בחרדה על מצב בו האוכלוסייה החרדית תתקרב לכדי 50% מכלל היהודים בישראל. הם מתרגמים זאת ליכולת אלקטוראלית בכנסת ומדמיינים שלל חוקים דתיים שיבטלו לחלוטין את הפרדת הדת מהמדינה ויהפכו את מדינת ישראל, כאמור, למדינת הלכה, או, למצער, ל"מדינת התורה" או "מדינה יהודית אמיתית"⁸⁸. בעיני בעלי הגישה הפסימית, מצב הדברים הזה לא רק ישנה את מראה הרחוב הישראלי ויגרום לצעירים חילוניים (שהפכו בינתיים למיעוט) 'לברוח' מן הארץ, אלא גם ימוטט את הכלכלה ויסכן את הביטחון. בתרחישים הקיצוניים של רואי השחורות, זהו סופה של מדינת ישראל כמדינה מערבית מודרנית.

יש לציין שישנם לא מעט חוקרים בכירים, כמו פרופ' אבי רביצקי, למשל, הסבורים שהתפתחות כעין זו – של מדינת הלכה -- איננה אפשרית, מאחר וההלכה תופסת את היציבות הפוליטית כעניין של פיקוח נפש; על פי תפיסה זו, המנהיגות החרדית עצמה תתנגד לכונן בישראל שלטון רבני מפני שיקולים של שלום החברה, רווחתה וביטחונה⁸⁹.

משמעויות עיקריות: בין אם מאמצים את הגישה האופטימית, או חשים מאויימים עקב הגישה הפסימית – הדאגה לדמותה העתידית של מדינת ישראל מחייבת הבנה לעומק של התהליכים המתפתחים ומודעות מפותחת לגבי השלכותיהם. האחריות לכך מוטלת הן על גורמי השלטון הממלכתיים והן על המנהיגות הרוחנית של הציבור החרדי.

⁸⁸ ראה: ישעיהו ליבמן, לחיות ביחד, הוצאת כתר 1990, עמודים 189-190.
⁸⁹ רביצקי, אבי (2004). האם תיתכן מדינת הלכה? הפרדוכס של התיאוקרטיה היהודית. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

במקום סיכום

עמדתו של הח"מ היא, ראשית לכל, שיש לשקיע כיום מאמץ עליון בחיזוק **השילוב ההדדי וההתקרבות** בין הציבור החרדי והחברה הלא-חרדית בישראל. מאמץ זה צריך לקבל **עדיפות עליונה** במדיניות ממשלת ישראל כיום. משימה זו איננה רק **תנאי** להמשך התפתחותה וקיומה של המדינה וליצירת תשתית לאומית עתידית; היא גם **הסיכוי** היחידי למניעת שסע לאומי עמוק, למניעת "מלחמת דת" פנימית בחברה היהודית בישראל ואולי אפילו לקיצה של מדינת ישראל כמדינה דמוקרטית מודרנית.

כלקח מנסינות העבר (הן ההיסטורי, הרחוק, והן האקטואלי, של ימינו אלה) ולאור הנתק הקיים בין קבוצות האוכלוסייה החילונית והחרדית -- הכרחי הוא שתהליך השילוב וההתקרבות יהיה **דו-צדדי**, וידגיש **הבנה, סובלנות, כבוד הדדי והתחשבות אצל שני הצדדים**.

תהליכי השינוי המתחוללים בעצם ימים אלו בתוך החברה החרדית יכולים לשמש 'גלי הולכה' לחיזוק השילוב וההתקרבות. **המדיניות הממשלתית** צריכה להינשא על גבי גלים אלו – ולא להתנגש בהם או לנסות להאיצם.

בנוסף למדיניות ממשלתית 'חכמה' (ואפילו, אולי, לא 'צודקת' לגמרי, בשלביה הראשונים) -- יש צורך דחוף בשינוי מצד **מעצבי דעת הקהל הלא-חרדית**: החילוניים השאננים, הנוטים להתלונן על החרדים ולתבוע שילובם בכפייה, צריכים להתעורר, לעשות גם מצדם צעדים מקרבים ומתחשבים.

ומאידך, על הציבור החרדי להפיק מתוכו את **הלגיטימציה** למאמצי השילוב וההתקרבות. בצד ההסתגלות הנדרשת מצד 'גדולי הדור' לשינויים המתרחשים בתוך קהילותיהם, יש מקום להתפתחותה של **מנהיגות חרדית צעירה**, שמכבדת את ציוויי ההלכה, אך מקבלת את אתגרי העולם המודרני ומובילה להסתגלות מהירה אליו.

כשם שיצירתה של 'חברת הלומדים' החרדית⁹⁰ הייתה המכאניזם ההיסטורי-סוציולוגי שהביא לתחייתה מחדש של היהדות החרדית (האשכנזית) שכמעט וניכחדה בשואת אירופה, כך גם היווצרותה של חברה חרדית מודרנית, שתזכה לתמיכה וקבלה מצד הממסד והציבור הרחב בישראל, תהייה המנוף שיביא לשיתופם המלא של החרדים בחברה ובכלכלה הישראלית.

*

*

*

⁹⁰ פרידמן, מנחם (1991). החברה החרדית - מקורות, מגמות ותהליכים. ירושלים, מכון ירושלים לחקר ישראל.

מקורות

- אלמוג, ע. חרדים בישראל: תמונת מצב. אנשים ישראל, דצמבר 2012.
- אלפר, ח., אלמוג, ע. "ייחודיות הכלכלה החרדית", אנשים ישראל – המדריך לחברה הישראלית, 3/30/2008; עודכן ב-10/28/2010
- בן משה, א. שינויים צפויים במבנה והרכב האוכלוסייה הישראלית 2010-2109 – במסגרת פרויקט בחינת האיתנות הפיננסית של המוסד לביטוח לאומי. דצמבר, 2013.
- בן משה, א. שינוי במבנה והרכב האוכלוסייה הישראלית לפי מגזר תרבותי – דתי בעשרים השנים הבאות והשלכותיו על שוק העבודה. למ"ס (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה), מינהל מחקר וכלכלה, נובמבר 2011, עמ' 28.
- בן-דוד, ד. "תמונת מצב המדינה", מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, מאי 2014.
- בנק ישראל, דו"ח 2008. אפריל 2009.
- בנק ישראל, הודעה לעיתונות – בנק ישראל מפרסם קטע נוסף מתוך דו"ח בנק ישראל שיפורסם ב-30 למרץ 2011: השכלה ותעסוקה באוכלוסייה החרדית. 27 מרץ, 2011.
- ברודט, ד. (עורך). "ישראל 2028 – חזון ואסטרטגיה כלכלית-חברתית בעולם גלובלי", 2008.
- ברוקמן, ד. "והגית בו יומם ולילה": מנגנונים ליצירת שיח אלטרנטיבי בקרב הקהילה החרדית בישראל. עבודת גמר לתואר מוסמך במדיניות ציבורית, האוניברסיטה העברית, ירושלים, נובמבר 2013.
- גל, ר. תכנית אסטרטגית לשילוב האוכלוסייה החרדית בכלכלת ישראל: "מודל ההגירה". מוסד שמואל נאמן, הטכניון, אוקט' 2011.
- גל, ר., זטקובצקי, א. "מפת דרכים" -- תכנית לאומית להאצת שילוב האוכלוסייה החרדית בכלכלה הישראלית, מוסד שמואל נאמן. נוב' 2010.
- המוסד לביטוח לאומי, דו"ח שנתי 2013. ירושלים, מנהל המחקר והתיכנון. ספטמבר 2014, עמ' 32.
- המרכז האקדמי לב, נייר עמדה. לוועדה לקידום מעמד האישה בנושא: נשים חרדיות בעולם העבודה - תעסוקה, יזמות והכשרה. מאי 2014.
- זטקובצקי, א. השינויים בפריזון הכולל בקרב נשים יהודיות, מוסד שמואל נאמן, אוקטובר 2013.
- זטקובצקי, א. מח"ר כבר כאן. מוסד שמואל נאמן, הטכניון. אוקטובר 2013.
- זטקובצקי, א. פוטנציאל חרדים לאוניברסיטאות. מוסד שמואל נאמן, ינואר 2013.
- זטקובצקי, א., גל, ר. "הדרך לשילוב": נייר מדיניות לעידוד השתלבות האוכלוסייה החרדית בשוק העבודה. מוסד שמואל נאמן, הטכניון, מרץ 2012.
- זיכרמן, ח., כהנר, ל. חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל. המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2012.

- חליחל, א. פריון של נשים יהודיות ומוסלמיות בישראל לפי מידת הדתיות שלהן בשנים 1997-2009, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2011.
- ליון, ח. המגזר החרדי בישראל: העצמה תוך שילוב בתעסוקה. המועצה הלאומית לכלכלה, משרד ראש הממשלה, מרץ 2009.
- ליבמן, ישעיהו, לחיות ביחד, הוצאת כתר. 1990, עמודים 189-190.
- מלחי, א. גברים חרדים בשירות צבאי טכנולוגי: השתלבות בוגרי מסלולי שח"ר בשוק העבודה --דו"ח מחקר הערכה. משרד התמ"ת, אגף מחקר וכלכלה. אפריל 2013.
- מלחי, א. מתנדבים חרדים בשירות אזרחי-לאומי, מאפייני השירות ופרופיל תעסוקתי של המתנדבים, מינהל מחקר וכלכלה, משרד התמ"ת, 2011.
- מלחי, א., כהן, ב., קאופמן, ר. חרדים לעתידים: עמדות וחסמים ביחס ללימודים גבוהים במגזר החרדי, מכון ירושלים לחקר ישראל ומשרד הכלכלה, 2008.
- מרכז המחקר והמידע של הכנסת, מידע על תעסוקת חרדים בענף ההיי-טק, יוני 2014.
- פונדק, ח. "פירון יקים תשתית למערכת חינוך ממלכתי-חרדי" כלליסט, 16.5.2013.
- פלוג, ק., "הכלכלה הישראלית: מבט מקרו-כלכלי, חוזקות ואתגרים". המפגש השנתי, בית איזי שפירא. 14.1.2015.
- פליטאל, א., ספולקר, מ., קורנילנקו, א. מלדונדו, מ. תחזיות אוכלוסייה לישראל לטווח ארוך: 2009 – 2059. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אגף דמוגרפיה ומפקד, 21 מרץ, 2012.
- פרויקט 'שילוב חרדים', סיפורי הצלחה: סיפוריהם של נשים וגברים חרדים המשלבים תורה עם עבודה. מוסד שמואל נאמן, הטכניון. אוקטובר 2013.
- פרנקל, ב. "מעסיקים ערבים וחרדים? מגיע לכם כסף מהמדינה", Y-net, 18.6.2013.
- קאופמן, ד. "גם החרדים רוצים לצרוך", גלובס, 3.3.2011.
- קוליק, ל. תחושת העצמה וחוסן תעסוקתי בקרב נשים חרדיות המצויות בשוק העבודה. דו"ח מחקר במסגרת פרויקט 'שילוב חרדים', מוסד שמואל נאמן, הטכניון. 2013.
- רביצקי, אבי, האם תיתכן מדינת הלכה? הפרדוקס של התיאוקרטיה היהודית. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2004.
- רותם, א. סקר עמדות בחברה החרדית עבור מכון 'שחרית'. נובמבר 2013.
- שליט, י., זטקובצקי, א. "השתלבותם של בוגרי שירות אזרחי-לאומי בשוק העבודה" מוסד שמואל נאמן, לקט מאמרים בנושא "שירות צבאי ו/או אזרחי ככלי לשילוב האוכלוסייה החרדית בשוק העבודה", אוקטובר 2011.

Putnam, R. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: Princeton University Press.

Coleman, J.S. (1990). *The Foundations of Social Theory*. Cambridge: Harvard University Press.

*

*

*

ABSTRACT

The conditions and ramifications of the Ultra-Orthodox (“Haredi”) population in Israel have become, in recent years, a central issue in all public debates – in the media, at the Keneset, in Government offices, academic institutes, in the military and among the ‘man in the street’. The current U-O situation is on the agenda of almost all social organizations in Israel. Many parties are trying to present their own solutions, often without understanding the complexity of the problem, and, in quite a few cases, generating incitement and extremism in the process. Very little attention is given to in-depth learning of the complicated reality and processes presently characterizing the Haredi population..

The purpose of this report is threefold: First, to provide an updated and accurate status report about the subject; secondly, to emphasize the major consequences and implications of the current facts, figures and evolving trends; and thirdly, to suggest possible ways of action.

In the eight chapters of this report we cover the following aspects: A review of various definitions and characteristics of the Haredi population; providing facts and figures regarding their demographics and level of living; an attempt to solve the ‘big riddle’ -- how does the Haredi economy work; mapping the geographical distribution of Haredi communities; describing the transformation processes taking place in the U-O society; analyzing the role of women in the Haredi changing community; reviewing the Government policy regarding the Haredi society; and finally -- offering a glance into the future.

The concluding lines of this report propose a possible pending resolution: Just as the creation of the “Learning Society” (or the “Yeshiva Fundamentalism”, as labeled by some scholars) provided the historical-sociological mechanism that invigorated the (Ashkenazi) ultra-orthodox Jewry which almost vanished in WW-II holocaust, so could the self-evolvement of a modern Haredi society, encouraged and embraced by the broader Israeli society, become the leverage that will enable a reproductive co-existence between Ultra-Orthodox and non-orthodox sectors in Israel and will allow a tolerable integration of the Haredi population with Israel’s economy and society.

**Ultra-Orthodox Jews in Israel:
A Status Report, 2014**

(2nd Edition)

Dr. Reuven Gal

Head of the "Ultra-Orthodox Integration" Project
Samuel Neaman Institute for National Policy Research

February 2015

מוסד שמואל נאמן
למחקר מדיניות לאומית
הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל
טל. 04-8292329, פקס 04-8231889
קרית הטכניון, חיפה 32000
www.neaman.org.il